

MOSKOVA OTOKRASİSİNİN FİKRİ TEMELLERİ: YOSİF VOLOTSKİY, İVAN PERESVETOV VE VALAAMSKAYA BESEDA**Mustafa KUZUOĞLU*****Öz**

XV. yüzyılda Altın Orda Devleti ve muhtelif Rus knezlikleriyle ilişkisinde ustaca bir politika izleyerek Doğu Avrupa’da sivrilen Moskova Knezliği, III. İvan’ın devr-i saltanatında büyük bir merkezileşme yoluna gitti. Altın Orda egemenliğinden kurtulup bağımsızlığını kazanan knezlik, Novgorod Cumhuriyeti topraklarının da ele geçirilmesiyle birlikte güçlü ve merkezi bir devlete dönüşmeye başladı. Bu dönüşüm aynı zamanda, knezliğin kimlik arayışını beraberinde getirdi. Gelişmekte olan siyasi teşekkülün meşruiyetine dair yeni ölçütler oluşturulmalıydı. Nitekim geleneksel kaide olan babadan ve dededen kalma patrimoniyal anlayış yetersiz kalmaktaydı; iktidarın meşruiyeti, daha yüce, ilahi ve tarihsel temellere dayandırılmalıydı. Bu ihtiyaç doğrultusunda XV. yüzyılda birçok fikir ortaya atıldı. Üçüncü Roma nazariyesinden iktidarın ilahi kökenlerine, Ortodoks tebaanın hamiliğinden hükümdar soyunun Roma imparatorlarına dayanmasına kadar muhtelif teoriler ortaya çıktı. XV. yüzyılda geliştirilen bu fikirler, sonraki yüzyılda olgunlaşan otokrasi fikri için zemin hazırladılar.

XVI. yüzyılda knezliğin merkezileşme çabaları sürerken, Rus edebiyatında da mutlakiyetçiliğe ve otokrasiye yönelik düşünceler belirginleşmeye başladı. Dönem müellifleri, Rus hükümdarının kökenine, tarihsel rolüne ve misyonuna ilişkin fikirler geliştirdiler. Bu yazarların önemli bir kısmını birleştiren nokta ise otokratik bir idare biçimine dair gereklilikti. Yosif Volotskiy, İvan Peresvetov ve *Valaam Söylevi*’nin (Valaamskaya Beseda) yazarı, otokrat hükümdar tasavvuruna ilişkin mühim yaklaşımlar ortaya koydular. Bu yazarlar, kendi bakış açıları çerçevesinde otokratik yönetim biçimini temellendirmeye çalıştılar. Yosif Volotskiy ilahi meşruiyete vurgu yaparken, Peresvetov merkezi bir idareye ve adalet ihtiyacına odaklandı. Söylev’in yazarı ise otokrasinin, danışma odaklı ve nispeten ılımlı bir tarzına yöneldi.

Dolayısıyla XVI. yüzyıl Rus edebiyatında otokrasi fikri, aynı kaynaktan beslenerek olgunlaşan fikirler silsilesi yarattı. Dahası bu fikirler, yalnızca dönemin idare biçimini şekillendirmekle kalmadı, aynı zamanda asırlar boyu sürecek Rus imparatorluk geleneğinin temelini oluşturdu.

Anahtar Kelimeler: Moskova Çarlığı, Otokrasi, Rus Otokrasisi, Yosif Volotskiy, İvan Peresvetov**THE INTELLECTUAL ORIGINS OF MUSCOVITE AUTOCRACY: IOSIF VOLOTSKY, IVAN PERESVETOV AND VALAAMSKAIA BESEDA****Abstract**

In the fifteenth century, the Muscovy rose to prominence in Eastern Europe by pursuing a wise policy in its relations with the Golden Horde and various Russian principalities. During the reign of Ivan III, it

* Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, kuzuoglu.mustafa@outlook.com, ORCID ID: 0000-0003-3772-8129.

embarked on a significant path toward centralization. Having freed itself from the dominance of the Golden Horde and achieved independence, the Muscovy transformed into a strong and centralized state, especially following the annexation of the territories of the Novgorod Republic. This transformation also triggered a search for a new identity. The emerging political entity needed to establish new criteria for legitimacy. The traditional patrimonial principle—rule inherited from father or grandfather—was proving insufficient; legitimacy now had to be grounded in higher, divine, and historically legitimizing narratives. In line with this need, numerous ideas were formulated during the fifteenth century. A variety of theories emerged, from the concept of the Third Rome and the divine origins of authority, to the idea of the ruler as protector of the Orthodox faithful, and even claims that the ruling dynasty descended from the Roman emperors. These ideas, developed in the fifteenth century, laid the foundations for the concept of autocracy that would come to maturity in the following century.

As the Muscovy continued its efforts toward centralization in the sixteenth century, ideas related to absolutism and autocracy began to take clearer shape in Russian literature. Authors of the period developed various ideas concerning the origins, historical role, and mission of the Russian ruler. A key point shared by many of writers was the perceived necessity of an autocratic form of government. Figures such as Iosif Volotsky and Ivan Peresvetov, along with the anonymous work *Valaam Discourses* (Valaamskaya Beseda), offered significant perspectives on the concept of an autocratic ruler. Each, in their own way, sought to provide a foundation for autocratic governance. While Volotsky emphasized divine legitimacy, Peresvetov focused on the need for a strong central authority and the demand for justice. The author of the *Discourses*, on the other hand, leaned toward a more moderate version of autocracy that included a consultative element.

Thus, in sixteenth-century Russian literature, the idea of autocracy gave rise to a series of interrelated and maturing concepts rooted in shared ideological sources. Moreover, these ideas not only shaped the political structure of the time but also laid the foundations for an imperial tradition that would endure for centuries in Russia.

Keywords: The Muscovy, Autocracy, Russian Autocracy, Iosif Volotsky, Ivan Peresvetov

Giriş

Sigismund von Herberstein, *Rusya Üzerine Notlar* (Rerum Moscoviticarum Commentarii) adlı eserinde Rus çarının yüksek egemenliğine dikkat çekerek, büyük knezin “halkı üzerinde hâkimiyet kurmada, dünyanın tüm monarklarını geride bıraktığını” yazmıştı.¹ 1588-1589 yıllarında Rusya’yı ziyaret eden Giles Fletcher devlet yapısının tiranlıkla benzerlik gösterdiğini, tüm faaliyetlerin hükümdarın yararı uğruna gerçekleştirildiğini dile getirdi. Müellife göre IV. İvan, halkını koyunlar ile karşılaştırıyor ve iyi büyümesi için sık sık kırpılmasını gerekli görüyordu.² Yine XVI yüzyıl seyyahlarından biri olan Heinrich von Staden de benzer bir yorumda bulunarak “Büyük Knez’in sahip olmadığı hiçbir şey yoktu” diye yazdı. Hatta bu fikrini, dönemin şu Rus atasözüyle izah etti: “Hükümdar ateşte yanmaz, suda boğulmaz.”³ 1573 yılında Rus topraklarına adım atan Moskova Kumpanyası’nın temsilcisi Sör Jerome Horsey de Moskova

¹ Sigismund Von Herberstein, *Notes Upon Russia: Being a Translation of the Earliest Account of that Country*, Vol. I, Ed. R. H. Major, The Hakluyt Society, London 1851, s. 30.

² Giles Fletcher, *Russia at the Close of the Sixteenth Century*, Ed. Edward A. Bond, The Hakluyt Society, London 1856, s. 26, 54; Richard Pipes, *Russia Under Old Regime*, Charles Scribner’s Sons, New York 1974, s. 71.

³ Heinrich Von Staden, *Korkunç İvan Zamanında Rusya*, Çev. Serkan Acar-Gülşah Hasgüçmen, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s. 63.

yönetimini zalim olarak tanımlamış ve otokratik yönetime vurgu yapmıştı.⁴ Öte yandan diplomatik misyon amacıyla bir süre Moskova’da bulunan Antonio Possevino da Rus halkının ve soylularının çarın baskı ve gazabından ne denli korktuklarını ve çarın tebaası üzerinde aşkın bir nüfuzunun bulunduğuna dikkat çekti.⁵

Çarın otokratik idaresine dair benzer gözlemler, XVII. yüzyıl seyyahlarının notlarında da bulunmaktaydı. 1634-1635 yıllarında Moskova’da bulunan Adam Olearius, bu hususa ilişkin ayrıntılı bilgiler verdi. Çarın tüm ülkeyi kendi başına yönettiğini, halkın, soyluların ve diğer knezlerin çarın köleleri konumunda olduklarını kaydetti. Çar onlara adeta, bir evin efendisinin hizmetkarlarına davrandığı gibi davranmaktaydı. Aristoteles’in sözünü ettiği yasal tiranlık modelini dile getirdikten sonra Olearius, Rus idaresi ile bu tarz tiranlık yönetimi arasında büyük bir benzerlik olduğunu belirtti.⁶

Gerek Rus gerek batılı araştırmacılar, bir yüzyılı aşkın bir süredir Çarlık ya da İmparatorluk otokrasisi olarak da bilinen Rus otokrasisi üzerine muhtelif çalışmalar yaptılar. Bilhassa Moskova Çarlığı’nın⁷ idare biçimine dair farklı görüşler ortaya konuldu; çarlığın otokrasiyle yönetilip yönetilmediğine dair fikir çatışmaları ortaya çıktı. Birçok tarihçi, XVI. yüzyıl Moskova’sının politik ideolojisini, Tanrı tarafından atanmış mütedeyyin bir hükümdar tarafından yönetilen, itaate, aile bağlarına dayalı ve devlet görevlilerinin yalnızca tavsiye vermekle sınırlı bir hareket imkanının olduğu kutsal bir devlet olarak tasvir etmişlerdi.⁸ Bu açıdan Moskova idare biçimini tanımlamak adına despotizm, otokrasi, teokratik monarşi gibi birçok kavram kullanılmıştı.⁹

Moskova Çarlığı gerçekten otokrasi ile mi yönetiliyordu? Bu soruya cevap verebilmek düşünüldüğünden daha zordur. Yine de XVI. ve XVII. yüzyıllarda Moskova’yı ziyaret eden yabancıların notlarından, iç ve dış politikadaki hadiselerden ve dönemin terminolojisinden bazı yorumlar yapabilmek mümkündür. İlk bakışta birçok etmen, araştırmacıları otokrasi idare biçiminin hâkim olduğuna itmektedir. Özellikle seyyahların notlarında, Rusların adeta despotik tarzda bir yönetim biçimine sahip olduklarına dair ipuçları vardır. Dönemin seyyahları, Rus halkının ve soyluların kendilerini her daim çarın köleleri (holop)¹⁰ olarak tanımladıklarını

⁴ Samet Burhan Çetin, “İngiliz Seyyah ve Diplomat Sör Jerome Horsey’in Rusya ve Doğu Avrupa’daki Seyahatleri”, *Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2025, s. 8.

⁵ *The Moscovia of Antonio Possevino SJ.*, Trans. Hugh F. Graham, University of Pittsburgh, Pittsburgh 1977, s. 9.

⁶ Adam Olearius, *The Travels of Olearius in Seventeenth-Century Russia*, Trans. and Ed. Samuel H. Baron, Stanford University Press, California 1967, s. 173.

⁷ Moskova devlet terminolojisinde, 1547 yılı kritik bir dönüm noktası teşkil eder. Bu tarihten önceki siyasi teşekkül, Altın Orda Devleti’ne bağlı bir knezlik statüsünde olduğundan, literatürde “Moskova Knezliği” olarak bilinmektedir. Çarlık unvanının resmi kullanımı ise IV. İvan’ın 1547’deki taç giyme töreniyle gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu makalede, 1547 sonrasındaki siyasi yapıyı tanımlamak adına çarlık kelimesi tercih edilmiştir.

⁸ Nancy Shields Kollmann, “Muscovite Political Culture”, *A Companion to Russian History*, Ed. Abbott Gleason, Blackwell Publishing, Oxford 2009, s. 95.

⁹ Literatürde Moskova idaresinin keyfi bir despotizm ya da otokrasiyle yönetilmediğine dair farklı görüşler de bulunmaktadır. Bilhassa Harvard okulu adı verilen bir ekolün temsilcileri olan Kollman, Keenan, Rowland gibi tarihçiler Moskova’nın yaygın olarak bilindiği şekilde despotik bir yönetim tarzına sahip olmadığını öne sürmüşlerdir. Marshall Poe, “The Truth about Muscovy”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. III, No. 3, 2002, s. 478-479; Edward L. Keenan, “Muscovite Political Folkways”, *The Russian Review*, Vol. XLV, No. 2, 1986, s. 118.

¹⁰ Kiev ve Moskova Knezliği döneminde kölelik, geleneksel hukukun bir parçası olarak toplumsal örgütlenmenin önemli bir unsurunu oluşturmuştu. İlk Rus kanunu Russkaya Pravda’dan (Rus Yasası) itibaren muhtelif kölelik türleri tanımlanmış ve Moskova Knezliği’nin temel kanunları olan *Sudebnik*lerde de geniş bir yer edinmişti. Ancak Rus topraklarında kölelik olgusu tek ve basit bir şekilde kalmamış, yüzyıllar boyu çeşitli değişimlere uğramıştı. Erken dönemlerde *holop*, *çelyad*, *roba* adıyla kölelik türleri mevcutken, ilerleyen zamanlarda *zakup*, *kabalny holop*

yazmışlardır.¹¹ Bu açıdan yönetim tarzının despotizmi andırdığı açıktır. Moskova'nın yönetim biçimi ve despotik yönetim tarzı arasında ilişki söz konusu olduğunda Richard Pipes ön plana çıkmaktadır. Pipes'e göre Moskova hükümdarları, ülkesindeki tüm toprakların sahibi olan; soyluların ve halkın onun köleleri olarak konumlandırıldığı hükümdarlardı.¹² Bu açıdan araştırmacı despotizme benzer bir patrimonyal rejim idaresini işaret etmişti.¹³ Marshall Poe, Harvard okulu temsilcilerinin ılımlı yaklaşımlarını eleştirerek Moskova'nın despotik bir yönetimle idare edildiğini savunmuştu; ancak onun savunduğu despotizm, çarın kendisinden; saray, ordu, kançılaryalar ve yerel yönetimlerden ve köleler hariç tüm Rus halkından oluşan bir despotizmdi.¹⁴ Benzer bir şekilde Richard Hellie, başta IV. İvan dönemi olmak üzere Moskova Çarlığı'nın otokrasi ile yönetildiğini, hatta devlet soylu sınıfının dahi otokrasinin kısıtlanmasını talep etmediği düşünmekteydi.¹⁵ Berdyaev ise hükümdarın dini konumunu da ele almış ve Moskova Çarlığı için totaliter, teokratik bir yönetim biçimini işaret etmişti.¹⁶

İlk bakışta araştırmacıların birçoğunun tek bir hükümdar tarafından idare edilen, sınırsız yetkilere sahip bir idareyi işaret ettiği görülmektedir. Ancak bu noktada modern kavramlarla yapılan kesin değerlendirmelerin anakronizme yol açabileceği unutulmamalıdır. Zira Keenan'ın da vurguladığı üzere XVI. yüzyıl Rusların politik kültürü ve tarihi deneyimleri Avrupa'daki muadillerinden farklılık arz etmektedir.¹⁷ Bu açıdan despotizm, otokrasi, demokrasi gibi batı kökenli birçok kavramı keskin bir şekilde Moskova Çarlığı'nın siyasi yapısına uyarlamaya çalışmak risklidir. Öte yandan despotizm, mutlakiyet, otokrasi gibi hükümdarın otoritesini

gibi farklı köle türleri ortaya çıkmıştı. M. A. Dyakonov, "Holopstvo", *Entsiklopedičeskij Slovar Brokgauza i Efrona*, Tom XXXVIIa, Tipolitografiya İ. A. Efrona, Sankt Peterburg 1903, s. 531-535. Hukuki anlamda kölelik biçimlerinin haricinde, Rus devletinin bürokratik yapısında da kölelik algısının yer edindiği görülmektedir. Zira hükümdarla olan yazışmalarda, devlet görevlilerinin kendilerini hükümdarın köleleri (holop tvoy) olarak tanımladığı bilinmektedir. Esasında bu kelime, dini bir çağrışım da taşımakla birlikte hükümdar ve tebaası arasındaki özel ilişkiyi yansıtmaktadır. Bu ilişkide holop kelimesi, büyük knez ve ailesi haricindeki tüm Rus halkını kapsamıştır. A. L. Yurganov, *Kategorii Russkoj Srednevekovoy Kultury*, MİROS, Moskva 1998, s. 216-218.

¹¹ Poe, s. 473, 483. Halkın ve soyluların kendilerini bu şekilde tanımlamaları, yalnızca Rus topraklarını ziyaret eden seyyahların dikkat çektiği bir husus değildi. Rusya'da hiç bulunmamış olan Jean Bodin, *Devletin Altı Kitabı* adlı meşhur eserinde Moskova'daki hizmetkarların kendilerini holop olarak tanımladıklarını belirtmişti. J. Bodin, *The Six Bookes of Commonweale*, Trans. Richard Knolles, Londra 1606, s. 201.

¹² Pipes, s. 64-71.

¹³ Pipes'in Moskova rejimini patrimonyal rejim şeklinde adlandırdığı unutulmamalıdır. Ona göre despotizm kavramı, yozlaşmayı da beraberinde getirmektedir; oysa patrimonyal rejimin despotizmden farkı bir yozlaşmanın var olmamasıdır. Bu açıdan Pipes, Moskova'nın patrimonyal rejimle idare edildiğini öne sürmüştür. Pipes, s. 22-24.

¹⁴ Poe, s. 485. Moskova idaresinin otokratik bir tarzda yönetim biçimine sahip olmasındaki etmenler araştırmacılar tarafından farklı bir şekilde yorumlanmıştı. Bu araştırmacılar arasında Donald Ostrowski, Altın Orda ve Türk-Tatar etkisinin Moskova Knezliği idari yapısını şekillendirdiğine kuvvetli vurgular yapan isimdi. Bkz. Donald Ostrowski, *Muscovy and the Mongols; Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304-1589*, Cambridge University Press, Cambridge 1998; Kollmann, s. 96.

¹⁵ Richard Hellie, "Why did the Muscovite Elite Not Rebel?", *Russian History*, Vol. XXV, No 1/2, 1998, s. 156; Richard Hellie, "Thoughts on the Absence of Elite Resistance in Muscovy", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. I, No. 1, 2000, s. 5; Richard Hellie, *Enserfment and Military Change in Muscovy*, The University of Chicago Press, Chicago-London 1971, s. 43.

¹⁶ Nicolas Berdyaev, *The Russian Idea*, The Macmillan Company, New York 1948, s. 10.

¹⁷ Keenan, s. 118-119. Keenan, Moskova idaresinin yönetim biçimini doğrudan despotizmle ilişkilendirme düşüncesine karşıdır. Ona göre Moskova Knezliği, Avrupa feodalizmine ya da otokratik bir yönetim tarzına benzemektedir. Bu açıdan Avrupa'daki bazı otoriter idarelerle benzerliklerini vurgulamak doğru değildir. Buna rağmen bu idareyi tanımlamak için modern kavramları kullanmaktan ve genel bir karakterizasyon yapmaktan ısrarla kaçınmıştır. Yine de Moskova yönetiminde klanların, klanlar arası ilişkilerin önemine dikkat çekerek boyar sülaleleri bazlı oligarşik yönetim sistemini işaret etmektedir. Keenan, s. 118; Poe, s. 476-477.

yansıtan kavramlar, Moskova'nın yönetim biçimine dair kalem oynatan araştırmacılar tarafından çoğu durumda eşanlamlı olarak kullanılmıştır. Bu kullanım tercihleri ise müellifin ait olduğu söylem çerçevesine göre şekillenmiştir.¹⁸ Dolayısıyla Moskova idaresinin yönetim biçimine ilişkin araştırmalarda bir terminoloji sorunuyla baş başa kalmak kaçınılmazdır. Her şeyden önce Çarlık dönemi Rusya'sında sıklıkla kullanılan *samoderjavie*, *samoderjets* terimleri ve buna dair tanımlamalar, durumu zorlaştırmaktadır. Zira sıklıkla otokrasi, otokrat olarak tercüme edilen bu kavramların, modern anlamda algıladığımız bir otokrasi anlayışını yansıtıp yansıtmadığı konusunda kesinlik bulunmamaktadır.¹⁹ Öte yandan Rus yazın hayatında da bu kelimelerin kullanımı konusunda fikir birliğine varılmış değildir. XV-XVI. yüzyıl Rus düşünürlerinin *samoderjavie* terimini hükümdarın sınırsız, keyfi otoritesi şeklinde değil; devlet otoritesinin birliği ve üstünlüğü şeklinde kullandıklarına dair iddialar da bulunmaktadır.²⁰

Bu karmaşık noktada araştırmacılar, Moskova hükümdarının gücünü tanımlamak adına bu kavramlara sığınmak zorunda kalmışlardır. Moskova idaresinin despotik, keyfi ve sınırsız bir şekilde idare edildiği görüşüne karşı çıkan Kivelson, bu terimlerin anlamlarına dair farklı yorumları da göz önünde bulundurmuş, Moskova yönetiminin batılı tarzda bir despotizm algısıyla değerlendirilemeyeceğini belirtmiştir. Müellifin kendisi, despotizm kavramından ziyade otokrasi terimini kullanmayı münasip bulmuştur; fakat bu otokrasi, sınırsız ve keyfi bir idare biçimini yansıtmamaktadır. Kivelson'un Moskova otokrasisi, hükümdarın gücünün geleneksel ve pratik bazı unsurlar tarafından kısıtlandığı bir otokrasidir.²¹ Keza yabancı gözlemcilerin kayıtları, dönem kaynaklarının terminolojisi ve iç-dış politikadaki faaliyetler; Moskova Çarlığı'nın tanrı tarafından görevlendirildiğine inanılan; karar verme, denetim sağlama hususlarında baskın bir güce sahip otoriter hükümdarlar tarafından yönetildiğini göstermektedir. Yine de bu idarede geleneksel kaidelerin ve boyar ailelerin rolü de göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Moskova otokrasisinin izini edebi eserlerde süren Soldat, Çarlık döneminde Rus ideolojisine ilişkin mevcut tartışmalara yeni bir yorum getirmiş; Moskova hükümdarlarının otokratik gücünün yalnızca söylemsel olduğunu öne sürmüştür. Ona göre gerçekte bu güç, boyarların akrabalık bağları ve bürokrasideki güç unsurları tarafından sınırlandırılmıştır.²² Kanaatimizce otokrasinin yalnızca edebi metinlerde yer aldığı ve söylemsel bir biçimde kaldığı fikri, tıpkı Moskova idaresini keyfi bir despotizm şeklinde değerlendiren görüş gibi bir diğer uç noktayı temsil etmektedir. Dolayısıyla Moskova idaresinin yönetim biçimine dair bu karmaşık durumda, Kivelson'un değerlendirmesinin daha uygun olduğu kanaatindeyiz. Dolayısıyla bizce, hükümdarın otokratik bir yönetim sergilediği, fakat bu otokrasinin despotizme varacak şekilde keyfi ve sınırsız olmadığını fikri, XV-XVI. yüzyıl Moskova idaresine dair makul bir değerlendirmedir.

¹⁸ Cornelia Soldat, "The Limits of Muscovite Autocracy. The Relations between the Grand Prince and the Boyars in the Light of İosif Volotskii's 'Prosvetitel'", *Cahiers du Monde Russe*, Vol. XLVI, No 1/2, 2005, s. 266-267.

¹⁹ Örneğin İsabel de Madariaga, "samoderjavie" kavramının otokrat olarak tercümesini yanlış bulmaktadır. Ona göre Moskova politik kültüründe bu terim, gücünü Tanrı'dan alıp iç ve dış politikada bağımsız bir şekilde hüküm süren hükümdar anlamına gelmektedir. Isabel de Madariaga, "Autocracy and Sovereignty", *Canadian-American Slavic Studies*, Vol. XVI, No. 3-4, 1982, s. 372-374. Söz konusu kavramın tarihsel süreçte değişim gösterdiğine dair de bazı görüşler bulunmaktadır. Pipes'e göre "samoderjets" unvanı, 1480'lerden itibaren dış güçlerden bağımsız bir hükümdar anlamına gelecek şekilde kullanmaya başlanmıştı. Oysa XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sınırsız hükümdarı çağrıştırmaya başladı. Richard Pipes, *Russian Conservatism and Its Critics; A Study in Political Culture*, Yale University Press, New Heaven-London 2005, s. 13.

²⁰ *İstoriya Politiceskih i Pravovih Uçeniy; Uçebnik dlya Vuzov*, Red. V. S. Nersesyants, İzdatelstvo Norma, Moskva 2004, s. 255.

²¹ Valerie A. Kivelson, "On Words, Sources, and Historical Method: Which Truth about Muscovy?", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. III, No. 3, 2002, s. 487-489.

²² Soldat, s. 274-275.

XVI. yüzyıl Rusya'sında siyasal iktidarının sınırlarına ilişkin tartışmalar bir yana, XV ve XVI. yüzyıl Rus edebiyatında hükümdarın mutlak gücünü pekiştiren fikirlerin belirginleştiği görülmektedir. Söz konusu fikirler, otokrat hükümdar tasavvurunun oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Lihotinskiy'in belirttiği üzere Rus siyasi kültüründe göksel ve dünyevi varlıklar bir bütün olarak kabul edilmiş, merkezi yeri ise Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak görülen hükümdar işgal etmiştir. Bu nedenle siyasi iktidar, dolayısıyla hükümdar, ilahi bir kurtuluşun aracı olarak görülmüştür.²³ Dolayısıyla otokrat hükümdar imajının temelinde dini kaygılar yer almış; hükümdar otoritesinin sınırları da bir hayli geniş olarak düşünülmüştür. Ancak otokrat hükümdar tasavvuruna ilişkin görüşleri irdelemeden evvel, tiranlığa varacak bir keyfi idareyi savunan düşüncülerin bulunmadığını belirtmek gerekir. Dönem yazarlarının çoğu, hükümdarın keyfi faaliyetlerini engelleyecek denge unsuru öğeleri de ortaya atmışlardır.²⁴ Lakin aşağıda ayrıntılı bir şekilde değinilen müellifler ve eserler, öne sürdükleri fikirlerle Rus otokrasisinin yolunu açmışlardır. Her ne kadar bu hususa dair görüşlerinde belli sınırlar ortaya koymuş olsalar da Bogatrev'in ifadesiyle eski Rus yazarları, otokratik iktidarın doğasına eğilmiş ve otokrat hükümdara dair müşterek bir tasvir inşa etmeye özen göstermişlerdir.²⁵

Bilindiği üzere ülkemizde Rusya tarihine ilişkin araştırmalar, ekseriyetle siyasi-diplomatik ilişkiler çerçevesine odaklanmaktadır. İmparatorluk öncesi Rusya'nın iç politikasına, idari mekanizmasına, sosyo-politik yapısına ilişkin hususlar adeta sahipsiz kalmıştır. Erken dönem Rus edebiyatı ve siyaset felsefesi de ihmal edilen bu konulardan bazılarıdır. Söz konusu alanlara ilişkin çalışmalar da ekseriyetle imparatorluk dönemine dair incelemelerden müteşekkildir. Oysa Rusya'yı ve Rus'u anlamının yolu, hiç şüphesiz daha derinlere inmeyi gerektirmektedir. Diğer bir deyişle, Moskova döneminde olgunlaşmaya başlayan Rus ideolojisini ve siyaset felsefesini idrak etmeden Rusya'yı tam anlamıyla kavrayabilmek mümkün değildir. Bilhassa Rus otokrasisinin kökenlerinin aydınlatılması, tarihçiliğimiz açısından mühim bir ihtiyaçtır. Söz konusu gereksinim çerçevesinde bu makalede, XVI. yüzyıl Rus edebiyatında Yosif Volotskiy ve İvan Peresvetov'un eserleri ve Valaam Söylevi adlı anonim eser incelenecek, bu çalışmalarda otokrasiye dair vurgular irdelenecektir.

Yosif Volotskiy: İtaat ya da Pasif Direniş

XVI. yüzyılın ilk çeyreği, Rus edebiyatında fikri mücadelelerin yaşandığı bir devirdi. Kilise ve manastırların toprak mülkiyetini savunan ve sapkınların infazını destekleyen *Mülkiyetçiler* (Styajateli) hizbi ile bu mülkiyete karşı çıkan ve infazlara karşı duran *Mülkiyetsizciler* (Nestyajateli)²⁶ grubu arasında edebi bir çekişme yaşanıyordu. İlk grubun en önemli temsilcisi Yosif Volotskiy iken, ikinci grubun lideri Vassian Patrikeyev'di. Moskova idaresi ise iç

²³ V. A. Lihotinskiy, "Russkaya Politicheskaya Mifologiya: Bessoznatelnye Istoki i Osnovnoe Soderzhanie", *Gosudarstvennoe i Munitsipalnoe Upravlenie*, No 1, 2024, s. 204-205.

²⁴ N. M. Zolotuhina, T. V. Vlasova, "Politicheskie Ideali Otechestvennih Misliteley XI- Naçala XVII. vv", *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta MVD Rossii*, No. 4 (100), 2023, s. 13-14.

²⁵ Sergei Bogatyrev, *The Sovereign and His Counsellors; Ritualised Consultations in Muscovite Political Culture, 1350s-1570s*, Gummerus Printing, Helsinki 2000, s. 13.

²⁶ Rusçadaki "stjyanie" terimi, "sahiplik", "mülkiyet", "varlık" anlamına gelmektedir. Bu terimin fiil hali olan "styajat" ise "sahip olmak", "edinmek", "tutmak" anlamını ihtiva eder. Aynı kökten türeyen "styajateli" kelimesi "eldeciler" ya da "mutasarrıflar" olarak da tercüme edilebilir. Bu kavramın aksine "nestyajenie" kelimesinin ise "bencil olmama", "yoksulluk" gibi manaları bulunmaktadır. Manastır yaşam tarzının bir parçası olan bu kavram, olumlu anlamda kullanılmıştır. Siyasi ve edebi açıdan ise manastır mülklerinin sekülerleştirilmesi düşüncesini yansıtmaktadır. A. İ. Alekseyev, *Pod Znakom Kontsa Vremen; Oçerki Russkoy Religioznosti Kontsa XIV- Naçala XVI. vv.*, İzdatelstvo Aleteyya Sankt Peterburg 2002, s. 181.

politikadaki faaliyetlerinde bu gruplardan yararlanma yolunu seçiyordu. Bir diğer deyişle, knezliğin iç politikadaki bazı sorunlara karşı tutumu, söz konusu müelliflerin ve fikir gruplarının yükseliş ve düşüşlerine neden oluyordu. Dönem siyasetiyle iç içe kalmak zorunda olan bu yazarların eserlerinde, tabiiyetle, siyaset felsefesine ilişkin ibareler bulunmaktaydı. Bu açıdan otokrat hükümdar tasavvuruna oluşumunda en önemli dönem, zannımızca XVI. yüzyılın ilk yarısıydı.

Moskova Çarlığı'nın tarih sahnesindeki rolüne ve ideal hükümdara ilişkin nispeten politik konular, ağırlıklı olarak Mülkiyetçiler'in eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. Filyuşkin'in vurguladığı üzere Moskova Knezliği/Çarlığı'nın ideolojik temelleri XVI. yüzyılın ilk yarısında Yosif Volotskiy ve takipçilerinin çevresinde şekillendi.²⁷ Moskova idaresini bir tür sınırsız monarşi olarak nitelendiren Pipes, benzer bir şekilde, bu ideolojinin ortaya çıkarılmasını bu din adamlarına atfetti.²⁸ Bu süreçte en etkili figürlerden biri ise Yosif Volotskiy'di. Nitekim Lurye ve Dyakonov'un belirttiği üzere Yosif Volotskiy, Rus devletinin resmî ideolojisi olacak fikriyatın kurucusuydu.²⁹ Berdyaev de onu, Rus otokrasisinin başlıca kurucularından biri olarak nitelendirdi.³⁰ Raeff ve Pipes, müellifi, mutlakiyetçi gücün teorik gerekçelerini sunan yazar olarak değerlendirdi. Öte yandan Kurbskiy'in belirttiği gibi Yosif, gerçek bir otokrat hükümdar olan IV. İvan'ın öğretmeniydi.³¹

Hayatı boyunca manastırların toprak edinimi, keşişlerin yaşantısı ve kafirlerin cezalandırılması gibi birçok dini ve siyasi meseleye odaklandı. Onun edebi mirasındaki en mühim eseri, ekseriyetle sapkın kimselerin tespit edilmesi, cezalandırılması ve kilise, manastır yaşamı hususuna adanmıştı. Sapkınlığa ve sapkın kimselere karşı, idam dahil olmak üzere her türlü yolun kullanılabileceğini savunuyordu. Bu açıdan bir tür dini Makyavelizm savunucusuydu.³² Öte yandan Yosif, devlet-kilise ilişkileri bağlamında ortaya koyduğu fikirlerinde, o döneme dek işlenmemiş olan, devletin dini kuruluşlar üzerindeki yetki alanı meselesini inceledi.³³ Bu hususta ise yazarın, Moskova sezaropapizminin³⁴ önde gelen müdafilerinden biri olduğu düşünülmektedir.³⁵

²⁷ A. İ. Filyuşkin, "Termin 'Tsar' i 'Tsarstvo' na Rusi", *Voprosi İstorii*, No. 8, 1997, s. 146; Moskova'nın otokratik ideolojisinin oluşumu çoğunlukla Yosif Volotskiy ve takipçileriyle ilişkilendirilmektedir. Lakin bu görüşün aksine, XV. ve XVI. yüzyılın sapkın kesimlerinin bu ideolojisinin merkezinde yer aldığına ilişkin savlar da bulunmaktadır. Bilhassa V. V. Kuskov, dönemin sapkın olarak nitelendirilen çevrelerinde yer aldığı düşünülen Fyodor Kuritsın ile Zosima'yı örnek vererek, Moskova mutlakiyetçi ideolojisinin bu çevrelerde ortaya çıktığını öne sürmüştür. V. V. Kuskov, *İstoriya Drevnerusskoy Literaturi*, Vısşaya Şkola, Moskva 2003, s. 179.

²⁸ Pipes, *Russia Under Old Regime*, s. 232.

²⁹ Ya. S. Lurye, "İosif Volotskiy kak Publitsist i Obşestvennyy Deyatel", *Poslaniya İosifa Volotskogo*, Red. A. A. Zimin, Ya. S. Lurye, İzdatelstvo Akademii Nauk, Moskva-Leningrad 1959, s. 96.

³⁰ Berdyaev, s. 8.

³¹ Marc Raeff, "An Early Theorist of Absolutism: Joseph of Volokolamsk", *The American Slavic and East European Review*, Vol. VIII, No 2, 1949, s. 89; Pipes, *Russia Under Old Regime*, s. 231-232.

³² Gary M. Hamburg, *Russia's Path Toward Enlightenment; Faith, Politics, and Reasons 1500-1801*, Yale University Press, London 2016, s. 50-51.

³³ V. E. Valdenberg, *Drevnerusskie Uçeniya o Predelah Tsarskoy Vlasti; Oçerki Russkoy Politiceskoy Literaturi ot Vladimira Svyatogo do Kontsa XVII veka*, İzdatelskiy Dom 'Territoriya Buduşego', Moskva 2006, s. 169.

³⁴ Sezaropapizm, Bizans imparatorunun kilise üzerinde sınırsız yetkiye sahip olduğunu öne süren bir anlayıştır. Bu anlayışa göre kilise, imparatorluğun yüksek otoritesini ve koruyuculuğunu kabul etmiş ve onun hakimiyetine girmiştir. Bkz. "Caesaropapism", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Ed. Alexandr P. Kazhdan, Vol I, Oxford University Press, New York 1991, s. 364.

³⁵ Marc Szeftel, "Joseph Volotsky's Political Ideas in a New Historical Perspective", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. XIII, H. 1, 1965, s. 19. Yaygın olan bu düşünceye karşın Utechin, Volotskiy fikriyatının sezaropapizm düşüncesiyle ilişkisini reddetmiştir. Zira knezin yetki alanını, dini meselelerin dışında tutmaktadır.

Yosif Volotskiy'in dönemin birçok meselesine dair müdahil tutumu, onun yalnızca bir dinî otorite değil, aynı zamanda Rus siyasal düşüncesinin kurucu figürlerinden biri olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Bu açıdan, XVI. yüzyıl Rus politik düşüncesinde merkezi bir konum işgal eden Yosif Volotskiy'in Rus otokrasisine ne tür katkıda bulunduğunu ele almak gerekir.

Öncelikle Yosif Volotskiy'in politik düşüncelerine dair malumatın, onun en önemli eseri *Aydınlatıcı*'da (Prosvetitel) ve mektuplarında bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu eserin kaleme alınmasına neden olan başlıca etkenler ise dönemin dini ve siyasi çalkantılarıdır. Bilindiği üzere XV. yüzyılın ikinci yarısında *Jidovstvuyuşie*³⁶ adlı bir tarikat ortaya çıkmış, halk ve kilise çevrelerinde sapkın düşünceler yaygınlaşmıştı.³⁷ Kilise çevreleri Moskova'da hızla yayılmaya başlayan bu sapkın fikirlere karşın önlem almaya çalışıyordu. Başpiskopos Gennadiy ve yardımcısı Gerasim Popovka, muhtelif manastırlara çeşitli eserler dağıtıp sapkınlık karşıtı bir mücadele başlatmak istiyordu.³⁸ Yosif Volotskiy de kendisine gönderilen kitaplardan yararlanarak sapkınlara karşı yeni bir eser hazırlamaya başladı; neticede *Aydınlatıcı* adlı o ünlü eserini derledi.³⁹ Bu eser, Ortodoks Kilisesi'nin geleneklerinin açıklandığı ve temellendirildiği bir çalışmaydı.⁴⁰ Başlangıçta, 1490-1504 yılları arasında kaleme alınan on bir vaazdan oluşmaktaydı. Daha sonra, 1505-1511 yılları arasında beş vaaz daha eklendi ve toplamda on altı vaazdan müteşekkil bir çalışma haline geldi.⁴¹ Bilhassa yeni eklenen bu vaazlarda, knezlik otoritesinin yüceltilmesine ve kutsallaştırılmasına dair vurgular bulunmaktaydı.⁴²

Her şeyden evvel Yosif Volotskiy, siyasi iktidarın ilahi menşeyi olduğu yönündeki klasik anlayışı⁴³ benimsemişti. Diğer bir deyişle, hükümdarın Tanrı tarafından görevlendirildiğini

Bu açıdan Volotskiy, dünyevi iktidarın ruhban sınıfı üzerindeki üstünlüğünü savunmaz. Dolayısıyla Utechin'e göre Volotskiy'i sezaropapizm çerçevesinde düşünmek hatalıdır. S. V. Utechin, *Russian Political Thought; A Concise History*, Frederick A. Praeger, New York 1963, s. 23.

³⁶ İngilizcede yaygın olarak "Judaizers" olarak adlandırılan bu grup, Hristiyan Yahudiler olarak bilinen bir dini tarikattır. Eski Ahit'in Levililer Kitabı'nın tüm Hristiyanlar için hala bağlayıcı olduğunu savunmuşlar ve sünnet uygulamasını kabul ettirmeye çalışmışlardır. Rusya sahasında ise XV. yüzyılın ikinci yarısında, Kiev'de Knez Mihail olarak bilinen Zechariah ya da Skhariya adlı bir zatın önderliğinde Novgorod bölgesinde ortaya çıkmıştır. Eski Ahit'i kabul edip İsa'nın mesihliğini reddeden bu tarikat, kısa zamanda büyük bir taraftar kitlesi toplamayı başarmıştır. 1471 yılında Moskova-Novgorod savaşının ardından Novgorod'u terk etmek zorunda kalsalar da büyük bir gizlilik içerisinde yapılanmaya devam etmişlerdir. Öte yandan Moskova Knezliği'nin politikaları çerçevesinde zaman zaman nüfuzları artmış ya da düşmüştür. "Judaizers", *The Oxford Dictionary of the Christian Church Third Edition*, Ed. E. A. Livingstone, Oxford, 1907, s. 907; George Vernadsky, "The Heresy of Judaizers and the Policies of Ivan III of Moscow", *Speculum*, Vol. VIII, No. 4, s. 437-438

³⁷ David B. Miller, "The Orthodox Church", *The Cambridge History of Russia*, Ed. Maureen Perrie, Vol. I, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 348.

³⁸ Ya. S. Lurye, "Gerasim Popovka", *Slovar Knjnikov i Knjnosti Drevney Rusi*, Vıp. II, Çast 1, Red. D. S. Lihaçev, İzdatel'stvo Nauka, Leningrad 1988, s. 149.

³⁹ A. İ. Alekseyev, *Soçineniya İosifa Volotskogo v Kontekste Polemiki 1480-1510-x gg.*, Rossiyskaya Natsionalnaya Biblioteka, Sankt Peterburg 2010, s. 28.

⁴⁰ *Russkaya Sotsialno-Politiçeskaya Mysl XI-XVII vekov; Hrestomatiya*, Red. A. A. Şirinyants, S. V. Perevezentsev, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskva 2011, s. 143.

⁴¹ Hamburg, s. 50.

⁴² Ya. S. Lurye, "İosif Volotskiy kak Publitsist", s. 86-87.

⁴³ Hükümdarın Tanrı tarafından görevlendirildiği düşüncesi, Rus politik düşüncesinde yabancı bir fikir değildi. Erken dönemlerden bu yana var olan bu inanış, bilhassa XV ve XVI. yüzyıllarda kuvvetlenmeye başladı. Özellikle Floransa Konsili'nin birlik kararının akabinde yazılan Rusça metinlerde bu vurgu sıklıkla yer edindi. *Latinlere Karşı Kutsal Metinlerden Seçilmiş Sözler* (Slovo İzbrano ot Svyatıh Pisaniy, eje na Latinyu) bu hususta ön plana çıkan eserlerden biridir. Öte yandan hükümdarın Tanrı tarafından seçildiğine ilişkin vurgular, *Mütedeyyin Büyük Knez Boris Aleksandroviç'in Mütevazı Keşiş Foma Tarafından Methiyesi* (Smirennogo İnoka Fomi Slovo

düşünmekteydi.⁴⁴ Onun bu görüşü, III. Vasiliy'e yazdığı mektupta açık bir biçimde tezahür etmektedir: zira mütefekkiye göre Tanrı, yeryüzünden belirli toprakları seçip, bu toprakların egemenliğini bazı hükümdarlara bahşetmektedir. Büyük Knez III. Vasiliy de "sürüsünün kurtlardan zarar görmemesi için"⁴⁵ Tanrı'nın takdiriyle hükmeden hükümdarlardan biridir.⁴⁶ Bu açıdan Yosif Volotskiy, Tanrı tarafından görevlendirilen bu kimselere boyun eğmenin ve itaat etmenin zaruri olduğunu savunmaktadır. Bu görüşünü desteklemek üzere Kutsal Kitap'tan *Mısır'dan Çıkış 22:28*,⁴⁷ *Romalılar 13:4*,⁴⁸ *1. Petrus 2:17*⁴⁹ ve *Matta 22:21*⁵⁰ gibi ayetlere atıfta bulunmuştur. Ona göre bir çara, kneze yahut idareciye itaat etmek lazım gelir; zira bu kimseler halkı için kaygılanır ve halkını düşünürler. Görevi suçluları cezalandırmak ve iyileri ödüllendirmek olan hükümdar, Ortodoks inancını korumak ve tebaasını her türlü ruhsal ve bedensel sıkıntılardan uzak tutmakla mükelleftir. Volotskiy'in deyişiyle "Nasıl ki güneşin görevi yeryüzünü aydınlatmaksa, hükümdarın görevi de tebaasının iyiliğini gözetmektir";⁵¹ "Nasıl ki Tanrı tüm insanoğlunu kurtarmak istiyorsa, aynı şekilde hükümdar da tebaasını korumalıdır."⁵² Bu açıdan hükümdarlar, Tanrı'nın kudret ve lütuf ihsan ettiği, Tanrı tarafından görevlendirilen kişilerdir; Tanrı'nın hizmetkarlarıdır. Agapetus'tan⁵³ referans alarak Yosif, hükümdarın "özü

Pohvalnoe o Blagovernom Velikom Knyaze Borise Aleksandroviçe) adlı eserde de karşımıza çıkmaktadır. XVI. yüzyılda ise Yosif Volotskiy başta olmak üzere dönemin çoğu düşünürü, bu düşünceyi adeta hep bir ağızdan dile getirmişlerdir. Bu düşünceye sahip yazarlar arasında Zinoviy Otenskiy ön plana çıkmaktadır. Tıpkı çağdaşları gibi iktidarın tanrı tarafından tesis edildiğini ve bu yüzden hürmete layık olduğunu düşünmüştür. Bu sebeple eserlerinde sıklıkla, hükümdarlara itaat edilmesi konusundaki Hristiyanlık öğretilerine vurgu yapmıştır. M. A. Dyakonov, *Vlast Moskovskih Gosudarey; Očerki iz İstorii Politicheskih İdey Drevney Rusi do Kontsa XVI veka*, Tipografiya İ. N. Skorohodova, Sankt Peterburg 1880, s. 58, 111.

⁴⁴ Valdenberg, s. 174.

⁴⁵ Sürünün kurtlara karşı korunması motifi, yalnızca Yosif Volotskiy'in eserlerinde görülen bir unsur değildir. Zira bu benzetmenin İncil'de de var olduğu bilinmektedir. Yuhanna Kitabı'nın 10. Ayetinde bu motif belirgin bir şekilde işlenmiştir. Rostov Başpiskoposu Vassian Rılo, hükümdara yazdığı mektupta Yuhanna 10: 11-12'den referans almış ve III. İvan'ı cesaretlendirmek için bu benzetmeyi kullanmıştır: "Ben iyi bir çobanım, iyi çoban koyunları uğruna canını verir. Koyunların çobanı ve sahibi olmayan ücretli adam, kurdun geldiğini görünce koyunları bırakıp kaçır. Kurt da onları kapar ve dağıtır. Adam kaçır çünkü ücretlidir ve koyunları için kaygı duymaz (...) Ve sen, benim manevi oğlum, bir ücretli adam olarak değil; gerçek bir çoban olarak, Tanrı'nın sana emanet ettiği bu sürüyü yaklaşan kurttan kurtarmaya çalış. Tanrı seni güçlü kılacak, sana ve senin inançlı orduna yardım edecektir" *Pamyatniki Literaturı Drevney Rusi: Vtoraya Polovina XV Veka*, Vıp. V, İzdatelstvo 'Hudojestvennaya Literatura', Moskova 1982, s. 523-525.

⁴⁶ *Poslaniya İosifa Volotskogo*, Podg. A. A. Zimin-Ya. S. Lurye, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1959, s. 230.

⁴⁷ "Tanrı'ya sövmeyeceksiniz. Halkınızın önderine lanet etmeyeceksiniz."

⁴⁸ "Çünkü yönetim, senin iyiliğin için Tanrı'ya hizmet etmektedir. Ama kötü olanı yaparsan, kork! Yönetim, kılıcı boş yere taşımıyor; kötülük yapanın üzerine Tanrı'nın gazabını salan öç alıcı olarak Tanrı'ya hizmet ediyor."

⁴⁹ "Herkeseye saygı gösterin. İmanlı kardeşlerinizi sevin, Tanrı'dan korkun, krala saygı gösterin."

⁵⁰ "O zaman İsa, 'Öyleyse Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin' dedi."

⁵¹ İosif Volotskiy, *Prosvetitel*, Red. O. A. Platonov, Institut Russkoy Tsivilizatsii, Moskva 2001, s. 207, 358-359, 408.

⁵² *Poslaniya İosifa Volotskogo*, s. 184-185.

⁵³ Yosif Volotskiy'in sıklıkla referans aldığı Agapetus, VI. yüzyıl Bizans müelliflerinden biridir. Bu açıdan Papa Agapetus ile karıştırılmaması gerekir. Ayasofya'nın diyakozu olarak görev yapan Bizanslı Agapetus'un Justinianus'un akıl hocalığını yaptığı ve imparatora yetmiş iki öğütten oluşan eserini sunduğu düşünülmektedir. Onun bu eseri, imparator ve onun rolü hakkında görüşler ihtiva etmektedir. Hükümdarın ne tür erdemlere sahip olması gerektiğine önem vermiş ve bu hususta önerilerde bulunmuştur. Bu konudaki en temel önerileri, iyilik, dindarlık, hakkaniyet gibi unsurlar üzerinedir. Gabriela Radu, "The Ruler's Virtues in the Ekthesis of Agapetus Diaconus", *Teologia*, No 3, 2022, s. 93-95; Patrick Henry III, "A Mirror for Justinian: the Ekthesis of Agapetus Diaconus", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, Vol. VIII, No. 4, 1967, s. 282-284, Eserlerinde Hristiyanlık teolojisinden beslenmesi ve ideal hükümdar tasavvurunda adalet, iyilik, dindarlık, yoksul sevgisi gibi bazı unsurlara dayanması, Yosif Volotskiy'i Agapetus'un fikriyatıyla yakınlaştırmaktadır.

itibariyle insanlara benzediğini, oysa iktidarda Tanrı'ya eş olduğunu" dile getirmiştir.⁵⁴ Dolayısıyla onlara itaat ve hizmet etmek zaruridir. Keza bu itaat ve hizmet, bir Hristiyanın Tanrı korkusunu daha iyi öğrenmesine neden olacaktır.⁵⁵ Hatta Yosif Volotskiy, hükümdara hürmet ve itaat konusunda oldukça ileri gitmiştir. Aydınlatıcı'nın ilk nüvesi olan *Sapkınların Eleştirisi Hakkında Söylev* (Slovo ob Osujdenii Eretikov) adlı eserinde dini değerlere küfreden birisinin, sokak ortasında dahi olsa dövülmesi gerektiğinden söz ederken; "dünyevi bir hükümdara küfretmenin de işkenceye layık olduğunu" yazmıştır.⁵⁶

Görüldüğü üzere müellif, herhangi bir hükümdara değil, kendisi için ideal olarak gördüğü yöneticiye itaati salık veriyordu. Bir diğer deyişle, itaat edilmesi gereken hükümdarın bazı niteliklere sahip olması gerekiyordu. Yukarıda bahsedildiği üzere temel niteliklerden biri, tebaanın iyiliğinin gözetilmesiydi. Aydınlatıcı'daki bu vurgunun yanı sıra, III. Vasiliy'e yazdığı bir mektupta da lazım gelen bu özellikler belirtilmişti. "Bir kaptanın her zaman tetikte olması gibi, çarın da kanunsuzluğun güçlü dalgalarına karşı dümende olmalıydı."⁵⁷ Dolayısıyla Volotskiy'e göre, hükümdarın temel görevlerinden biri de adaleti sağlamaktı. Öte yandan asli vazifelerden biri, dini, ahlaki meseleler üzerineydi. Bu konuda hükümdar, tebaasına örnek olmalıydı. İyi bir Hristiyan olarak herhangi bir tutkudan yahut ahlaksız arzulardan uzak durmalıydı. Dolayısıyla hükümdarın sorumluluğu iki yönlüydü; yalnızca kendi eylemlerinden değil, tebaasının fiillerinden de sorumluydu.⁵⁸ Bu açıdan hakiki inanç olan Ortodoksluğu ve bunun ahlaki kaidelerini de muhafaza etmeliydi. Bu onun Tanrı'ya karşı ciddi bir vazifesiydi.⁵⁹ Bunun yanı sıra yoksulluktan mustarip kimselere iltimas göstermesi gerekiyordu; ancak bu şekilde Tanrı hükümdara ihtişam bahşedebilirdi. Bu açıdan Volotskiy'in hükümdarı, sosyal adaleti gözetip yoksul kimselerin sorumluluğunu üstlenen ve onlara karşı hayırsever davranan bir hamidir. Söz konusu görüşünü edebi bir üslupla şu şekilde dile getirmiştir: "Hayırseverliğin kutsal cübbesi, hiçbir zaman aşınmayacak bir giysidir ve mümince hükmetmek isteyen kişi, ruhunu onunla süslemeyi öğrenmelidir."⁶⁰

Yosif Volotskiy, bu fikirlerini kaleme alırken zihnindeki ideal hükümdar tasavvurunu yalnızca edebi bir şekilde ortaya koymamıştı. Bir diğer deyişle, bu fikirlerini yalnızca düşünsel bir gaye ile yaratmamıştı. Zira onu bu düşüncelere, bilhassa otokrat hükümdar tasvirine yönlendiren koşullar mevcuttu. Söz konusu koşullar, knezliğin iç politikasındaki hadiselerle doğrudan ilişkiliydi. Özellikle XV. yüzyılın ikinci yarısında artışa geçen sapkın düşüncelerle mücadelede Moskova idaresinin desteği hayati bir öneme sahipti. Dolayısıyla Volotskiy, bu mücadelede büyük knezin desteğini almak istiyordu. Bu gayeyle otokrat hükümdar tasvirini ortaya attı. Keza ideal hükümdara ve ona itaatin gerekliliğine dair fikirlerini dile getirirken, hükümdarın temel görevlerinden birinin sapkınların cezalandırılması olduğunu vurguladı. Müellife göre kilise mensupları ve rahipler, bu tür sapkınları kınamak ve lanetlemekle mükellefti; oysa Tanrı tarafından gönderilmiş hükümdar, Ortodoks inancında küfre düşen kimseleri bulup yargılamak ve cezalandırmakla memurdu.⁶¹ İdeal hükümdarın, hak inancı savunup bu mürtedleri

⁵⁴ Yosif Volotskiy, aynı ibareyi Büyük Knez III. Vasiliy'e gönderdiği mektupta da kullanmıştır. *Poslaniya İosifa Volotskogo*, s. 184.

⁵⁵ Volotskiy, s. 408-409.

⁵⁶ Volotskiy, s. 354-355; *Biblioteka Literaturı Drevney Rusi*, Tom 9, Red. D. S. Lihaçev, L. A. Dmitriev, A. A. Alekseyev, N. V. Ponırko, İzdatelstvo Nauka, Sankt Peterburg 2006, s. 187.

⁵⁷ *Poslaniya İosifa Volotskogo*, s. 184.

⁵⁸ Raeff, s. 84; Soldat, s. 270.

⁵⁹ Valdenberg, s. 179.

⁶⁰ *Poslaniya İosifa Volotskogo*, s. 184.

⁶¹ Volotskiy, s. 370, 374.

cezalandırması zaruriyeti, düşünürün mektuplarında açık bir şekilde görülmektedir. Bilhassa III. Vasiliy'e sapkınlar hakkında yazdığı mektupta bu hususa özel bir önem vermiştir. Mektuplarında Büyük Knez'e, Bizans İmparatoru Konstantin'i örnek göstermiş ve birçok krallığın sapkın fikirler sebebiyle çöktüğünü dile getirmiştir. Neticede Volotskiy, Rus devletinin de benzer bir sona maruz kalmaması adına III. Vasiliy'i uyarmıştır.⁶²

Yosif Volotskiy, bu fikirlerinden dolayı otokrat hükümdar idealinin bir müdafisi olarak görülüyordu. Ancak müellif, her türlü hükümdara koşulsuz bir bağlılığı savunmamaktaydı. Dahası, hükümdarlara ilahi onur verilmemeli; bedenlen itaat edilirken ruhen itaat edilmemeliydi. Hatta bazı durumlarda hükümdara karşı itaatsizliği salık verdiği fikirleri de bulunmaktaydı. Zira hükümdar, diğer insanlar gibi hata yapabilirdi. Bu hatalar yalnızca kendisini değil, devletini ve halkını da felakete sürüklerdi. Bu sebeple tebaa, kendi güvenliği adına menfi niteliklere sahip bir hükümdara itaat etmemeliydi.⁶³ Bu açıdan ideal hükümdar örneğinin tersi olarak, “zalim çar” portresi çizdi. “Eğer bir çar insanlar üzerinde hüküm sürüyorsa, aynı zamanda o çar üzerinde de hırs ve gazap, kurnazlık ve adaletsizlik, gurur ve öfke, hepsinden kötüsü inançsızlık ve küfür gibi kötü tutkular ve günahlar hâkim ise, böyle bir çar Tanrı'nın değil, şeytanın hizmetkârıdır ve kendisi bir çar değil, işkencecidir (muçitel)” diye yazmış, böylesi bir hükümdar; “Ölümle tehdit etse ve işkence etse dahi onu dinlememeli” diye devam etmiştir.⁶⁴ Benzeri Orta Çağ Avrupa yazarlarında da görülen⁶⁵ Yosif'in bu öğretisi, dinsiz ve adaletsiz yöneticilere karşı bir pasif direniş doktrini. Tanrı'ya karşı sorumlu olan hükümdar, yukarıda zikredilen görevlerini yerine getirmezse, bu hükümdar zalim olarak algılanır.⁶⁶ Müellifin kendisi doğrudan, aktif bir başkaldırıyı tasvip etmemiş, bunun yerine yalnızca itaatsizliği vazetmiştir.⁶⁷ Ancak hükümdarın kötü, dinsiz olduğuna kimin karar vereceği konusunda sessiz kalmıştır. Tebaanın kendisi için bu kadar önemli bir kararı nasıl vereceği konusunda bir yönerge sunmamıştır.⁶⁸ Bu açıdan Rus politik edebiyatında ilk kez, bir hükümdarın kişiliğini ve eylemlerini eleştirme imkanını ortaya koyan müellif olmuştur.⁶⁹

Bazı araştırmacılar, Yosif Volotskiy'in “zalim çar” ve pasif direniş öğretisinden, onun fikriyatında hükümdar otoritesinin sınırsız olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.⁷⁰ Bilhassa Rowland, Volotskiy'in görüşlerini hem mutlak bir hükümdar hem de zalim bir yönetici olarak resmedilen iki farklı imajı kapsayacak şekilde incelenmesi gerektiğini savunmuştur. Dahası, Volotskiy'in hükümdarın gücüne belirsiz fakat önemli sınırlar koyma girişiminde bulunduğu dikkat

⁶² *Poslaniya İosifa Volotskogo*, s. 230-231.

⁶³ Zolotuhina, Vlasova, s. 15.

⁶⁴ Volotskiy, s. 207-208.

⁶⁵ Yosif Volotskiy'in bu itaatsizlik öğretisi, Thomas Aquinas'ın bu konuya ilişkin fikirleriyle paralellik göstermektedir. Öte yandan böylesi bir hükümdarın zalim olarak atfedilmesi, İngiliz hukukçusu Henry de Bracton'un eserlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Utechin, s. 24. Bracton'a göre adaleti sağlama görevini ihlal eden hükümdar, hükümdar olma vasfını kendiliğinden yitirmiştir. Adaletsiz hükümdar, hükümdar değil tirandır; Tanrı'nın değil, şeytanın vekilidir. Buna karşın Bracton, Yosif Volotskiy fikriyatında da gördüğümüz üzere, böylesi bir hükümdara aktif bir direnişi salık vermemiştir. Ona göre tebaa, adaletsiz hükümdara karşı Tanrı'ya güvenmeli, Tanrı'nın bu tiranı cezalandıracağı günü beklemelidir. Fritz Schulz, “Bracton on Kingship”, *The English Historical Review*, Vol. LX, No. 237, 1945, s. 153.

⁶⁶ David M. Goldfrank, “The Deep Origins of ‘Tsar-Muchitel’: A Nagging Problem of Muscovite Political Theory”, *Russian History*, Vol. XXXII, No. 3/4, 2005, s. 353.

⁶⁷ Hamburg, s. 52.

⁶⁸ Raeff, s. 87.

⁶⁹ Zolotuhina, Vlasova, s. 15; *İstoriya Politicheskih i Pravovih Uçeniy*, s. 245.

⁷⁰ Valdenberg, s. 175.

çekmiştir.⁷¹ Soldat’a göre bu öğretiden, hükümdarın gücünün sınırlanması gerektiğine ilişkin bir sonuç çıkarılamaz. Teorik olarak çar, Tanrı gibi her şeye kadirdir ve yalnızca Tanrı’ya karşı sorumludur.⁷² Dolayısıyla hükümdarın kudretinin bir sınırı yoktur; ahlaki yükümlülükleri vardır. Yükümlülüklerini üstlenmeyen hükümdara ise yalnızca pasif direnişle karşılık verilmelidir. Neticede sınırlandırılmaya çalışılan dünyevi iktidara ilişkin bir yorum akılcı görülmemektedir. Diğer deyişle Yosif Volotskiy felsefesinde hükümdarın idari değil, ahlaki sınırları çizilmiştir.

Anlaşılabileceği üzere Yosif Volotskiy’in fikirlerinde iki farklı yön bulunmaktadır. Söz konusu bu iki uç, muhtelif araştırmacılar tarafından ayrıntılı bir şekilde yorumlanmıştır. Bilhassa bu fikir değişimi, Yosif Volotskiy’in Moskova idaresine karşı tutumlarındaki değişimle ilişkilendirilmiştir.⁷³ Zimin’e göre Yosif Volotskiy, 1503 yılına kadar Moskova idaresi ile iyi geçinmekteydi. 1503-1507 yılları arasında bir bozulma dönemi yaşandı. Zimin’e göre Volotskiy, 1507 yılına kadar kilise yanlısı bir tavır sergiliyordu. Oysa 1507 yılından itibaren onun Moskova idaresine karşı tutumu değişti. Bu değişim, müellifin yazılarında da etkili oldu. Söz konusu tarihten itibaren teokratik mutlakiyet teorisini ortaya koydu ve 1515 yılına dek bunu savundu.⁷⁴ Lurye de benzer bir şekilde, 1507 yılının Volotskiy için dönüm noktası olduğunu vurguladı. Bu tarihten önce büyük knezliğe karşı muhalefet eden Volotskiy, cephe değiştirdi ve mahalli knezliklerle bağını koparıp Moskova büyük knezinin himayesine yöneldi.⁷⁵ Zira kendi manastırının zenginliğini korumak adına Volotsk knezine karşı koymak zorundaydı. Onunla mücadelesi neticesinde manastırını Moskova büyük knezinin egemenliğine devretmeyi, dolayısıyla büyük knezin himayesine girmeyi uygun buldu.⁷⁶ Bu hadiseden itibaren ise feodal parçalanmaya karşı merkezîyetçi bir iktidardan yana tavır aldı. Onun yönelimindeki bu değişim, fikri mirasını da etkiledi. Başlangıçta kilisenin dünyevi iktidardan üstün olduğunu savunsa da söz konusu değişimin ardından hükümdarın yetkisinin önceliğini kabul etti.⁷⁷ Dolayısıyla Volotskiy’in fikirlerindeki bu dönüşüm, Plehanov’un da vurguladığı üzere, kendi çıkarlarını neticesinde olmuştu. Hükümdara karşı itaati vazeden din adamları, kendi sınıfının çıkarlarına uygun düştüğü sürece itaati salık veriyorlardı. Bu çıkarlar dünyevi iktidarlar tarafından tehdit edildiğinde ise itaati direnişle değiştiriyorlardı.⁷⁸

Yosif Volotskiy’in knezliğe karşı tutumunun değişimindeki bir diğer etmen, III. İvan ve III. Vasiliy’e karşı bakış açısında yatmaktaydı. Dönemin politik hadiseleriyle iç içe olan müellif, III. İvan’ın sapkınlara karşı ılımlı tutumundan dolayı ona mesafeli yaklaşıyordu. Oysa Moskova

⁷¹ Daniel Rowland, “Did Muscovite Literary Ideology Place Limits on the Power of the Tsar (1540s-1660s)?”, *The Russian Review*, Vol XLIX, No 2, 1990, s. 126, 129.

⁷² Soldat, s. 272.

⁷³ Szeftel, s. 24.

⁷⁴ A. A. Zimin, “O Političeskoy Doktrine İosifa Volotskogo”, *Trudy Otdela Drevne-Russkoy Literatury*, No 9, 1953, s. 174.

⁷⁵ Lurye, “İosif Volotskiy kak Publitsist”, s. 84, 93.

⁷⁶ M. Kovalenskiy, *Moskovskaya Političeskaya Literatura XVI Veka*, Knigoizdatelstvo Tipo-Litografiya Energiya, Sankt Peterburg 1914, s. 14. Şüphesiz ki Moskova idaresi, onun bu başvurusuna olumlu bir yanıt verdi. Oysa Volotskiy’in bu hamlesi bazı problemlere neden oldu. Zira müellif, manastırının Moskova himayesine girdiğini Novgorod Başpiskoposu Serapion’a iki sene sonra bildirmişti. Bu durum Serapion tarafından kınandı, hatta Volotskiy azledildi. Moskova idaresi ise Yosif Volotskiy’in tarafındaydı. Volotskiy manastırının Moskova idaresine geçmesini kabul edemeyen Başpiskopos Serapion, III. Vasiliy tarafından görevinden alındı. Alekseyev, s. 35-36; Zimin, s. 174-176; Szeftel, s. 25, 27; A. F. Zamaleyev, *Filosofskaya Mysl v Srednevekovoy Rusi (XI-XVI vv.)*, Red. M. G. Makarova, İzdatelstvo Nauka, Leningrad 1987, s. 175.

⁷⁷ *Russkaya Sotsialno-Političeskaya Mysl*, s. 144; Zamaleyev, s. 174.

⁷⁸ G. V. Plehanov, *Soçineniya; İstoriya Russkoy Obşestvennoy Mıslı*, Tom XX, Red. D. Ryazanov, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Moskva 1925, s. 144-145.

idaresi bu kimselere karşı mücadelede Yosif Volotskiy'in taleplerini yerine getirince, müellif Moskova'ya karşı tutumunu yumuşatmıştı. Bilhassa müteyeddin bir knez olan III. Vasiliy'e karşı bakış açısı oldukça olumluydu. Zira Volotskiy, yazdığı mektuplardan anlaşılacağı üzere büyük knezi gerçek bir dindar hükümdar olarak görmekte ve ona umut bağlamaktaydı.⁷⁹

Yukarıda zikredilen zalim çar öğretisi ve itaatsizlik çağrısı, Lurye'nin haklı olarak belirttiği üzere, Moskova idaresinin sapkın fikirlerle yakın olduğu bir dönemde ortaya çıkarılmıştı. Ancak akabinde Yosif Volotskiy ve takipçileri, büyük kneze cephe almak yerine ona tavizler vermeleri gerektiğini anladılar.⁸⁰ Dolayısıyla Volotskiy'in otokratik yönetime olan olumlu vurguları, Moskova Knezliği'nin iç politikasındaki değişimlerin etkisiyle ortaya çıktı. Richard Pipes'e göre kilisenin sınırsız bir monarşi idealini desteklemesindeki etmenlerden biri, kilise mülklerinin korunmasının yanı sıra sapkınlarla mücadelede destek arayışındaydı.⁸¹ Yosif Volotskiy'i Moskova büyük knezinin otoritesini desteklemeye iten unsurların başında da bu arayış yatmaktaydı. Dolayısıyla müellif, Ortodoks Hristiyanlığın saf bir şekilde müdafaası için dünyevi iktidarla yakınlaştı. Dyakonov'un belirttiği üzere Yosif Volotskiy, devleti ve dolayısıyla dünyevi iktidarı, ortodoksluğu korumada yardımcı yahut engel olarak yorumlayan bir politikacıydı.⁸² Bu çerçevede ortaya attığı düşüncelerle Moskova otokrasisinin güçlenmesinde büyük bir pay sahibi oldu.⁸³

İvan Peresvetov: Adalet için Dehşet

XVI. yüzyıl Rus düşünce hayatında mutlakiyetçiliğin ve otokrasinin en parlak savunucularından biri İvan Peresvetov'du. Onu dönemin diğer yazarlardan farklı kılan unsur, otokrasi düşüncesini yeni ve pragmatik bir aşamaya taşıması, ona politik-felsefi bir karakter kazandırmasıdır. Rus politik düşünce tarihinde reformları savunan ve gelenekten ayrı kalarak seküler bir tarzda fikir üreten ilk yazar olmasının yanı sıra, Filofey'in öğretilerini dönüştüren kimseydi. Rus mutlakiyetçi iktidarına dair fikirleri, eskatolojik düşüncelerden siyasi, seküler ideallere doğru aktardı.⁸⁴ Bir diğer deyişle otokrasi fikri, Peresvetov'la birlikte laik, dünyevi bir zemine oturmaya başladı.

Litvanya kökenli bir asker olan ve 1538-1539 dolaylarında Moskova'ya gelen İvan Peresvetov, 1549 yılında Çar IV. İvan'a kitapçıklarını sunduğu düşünülmektedir. Bu kitapçıklarda, Moskova idaresinin eksikliklerini dile getirerek devletin merkezileşmesi ve hatta otokratik bir güce dönüşmesi açısından birçok tavsiyelerde bulunmuştur.⁸⁵ İlginç bir şekilde bu zatın önerileri, IV. İvan'ın gerçekleştirdiği bazı reformlarla örtüşmektedir.⁸⁶ Bu açıdan Peresvetov'u, IV. İvan ideolojisinin dayanağı olan fikirlerin yaratıcısı olarak görmek mümkündür.⁸⁷ Dolayısıyla IV. İvan'ın Peresvetov'un bu metinlerini okuyup dikkate aldığı

⁷⁹ V. İ. Bondarenko, "İosif Volotskiy: Apologet ili Kritik Samoderjavnoy Vlasti Velikogo Knyazya?", *İzvestiya Vuzov; Severo-Kavkazskiy Region*, No 4, 2010, s. 68.

⁸⁰ Lurye, "İosif Volotskiy kak Publitsist", s. 25-26.

⁸¹ Pipes, *Russia Under Old Regime*, s. 232.

⁸² Dyakonov, s. 92-96; Lurye, "İosif Volotskiy kak Publitsist", s. 24.

⁸³ İ. U. Budovnits, *Russkaya Publitsistika XVI Veka*, Red. B. D. Grekov, Akademii Nauk Soyuz SSSR, Moskva 1947, s. 100.

⁸⁴ Utechin, s. 29, 31; M. M. Kojaev, "Kategoriya Vlasti Soglasno Kontseptsii 'Moskva-Tretiy Rim'", *İzvestiya TulGU; Gumanitarnie Nauki*, No. 2, 2009, s. 19-20.

⁸⁵ Kuskov, s. 208.

⁸⁶ Plehanov, s. 153; M. N. Speranskiy, *İstoriya Drevney Russkoy Literaturı*, Tipo-Litografiya T-va İ. N. Kuşnerev, Moskva 1914, s. 503.

⁸⁷ Speranskiy, s. 503.

düşünülmektedir. Özellikle onun eserlerinin çarın kütüphanesinde saklanması bu iddiayı güçlendiren bir unsurdur.⁸⁸

Genel bir şekilde İvan Peresvetov, fikirlerini iki karşıt devlet üzerinden yansıtmaktadır. İmparator Konstantin idaresindeki Bizans İmparatorluğu ve Fatih Sultan Mehmed tarafından yönetilen Osmanlı Devleti. Peresvetov'un fikir dünyasında Bizans İmparatorluğu olumsuz bir örnek olarak sunulurken, Osmanlı Devleti ise ideal bir devlet modeli olarak tasvir edilmiştir. Bizans İmparatorluğu kötü yönetiminden dolayı, Osmanlı Devleti'nin adaleti gözetken ideal idare tarzına karşı koyamamış ve yıkılmıştır.⁸⁹ Peresvetov da IV. İvan'a, devlet idaresinin usullerini öğrenmesi için Bizans'ın düşüşünü okumasını önerir.⁹⁰ Şüphesiz müellifin bu yorumlarını temellendirdiği bazı unsurlar bulunmaktadır. Dolayısıyla temel husus Peresvetov'un yönetim tarzlarına ilişkin bu değerlendirmelerinde hangi unsurlara önem verdiğidir. Bir diğer deyişle, onun Bizans'ı menfi, Osmanlı'yı ise ideal olarak değerlendirme ölçütleri nelerdir?

Her şeyden önce Peresvetov'un siyaset felsefesinin, iki ana kavram üzerine kurulduğunu belirtmek gerekir: adalet (pravda) ve dehşet (groza)⁹¹. Yazara göre bu iki unsur, ideal bir devletin temel bileşenleridir.⁹² Müellife göre devletin temelinde adalet ve liyakat yatmaktadır. Öyle ki ona göre “Tanrı inancı değil, adaleti sever”, “Bir devlette adalet yoksa, o zaman hiçbir şey yok demektir.”⁹³ Bizans İmparatorluğu'nun düşüşünde de adaletsiz ve liyakatsiz yönetim etkili olmuştur. Zira imparatorluğun ileri gelenleri “ihamet içerisinde olmuşlar, adaletsiz mahkemelerle devleti soyarak Hristiyanlığın kan ve gözyaşları üzerinde zenginleşmişlerdir.”⁹⁴ IV. İvan'ın üzerinde durması gereken temel husus budur; ülkesinde adaleti sıkı bir şekilde temin etmesi gerekir. Bu açıdan Fatih Sultan Mehmed örnek alınmalıdır. Zira o, mevzu bahis adalet olduğunda en uç yaptırımları dahi buyurmuştur. Bu noktada Peresvetov, adaletin ne denli önemsendiğini oldukça kurgusal bir şekilde aktarır. Onun verdiği bilgilere göre Osmanlı ülkesinde rüşvet alan kadılar ya yüksek bir tepeden aşağı atılır ya da canlı canlı derileri yüzülür. Mevtanın ardından, “şerefiyle yaşamayı ve hükümdara sadakatle hizmet etmeyi başaramadı” denilir.⁹⁵ Bu örnekten

⁸⁸ Utechin, s. 30.

⁸⁹ Zolotuhina, Vlasova, s. 21

⁹⁰ *BLDR*, tom 9, s. 433; *Soçineniya İ. Peresvetova*, Sost. A. A. Zimin, Red. D. S. Lihaçev, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1956, s. 170.

⁹¹ Bilindiği üzere bu kelimenin sıfat şekli olan grozny, IV. İvan için kullanılan bir lakaptır. Türkçeye “korkunç” şeklinde tercüme edilmektedir. Ancak bu kelimenin yalnızca “korkunç” şeklinde tercümesi kelimenin tam anlamını yansıtmamaktadır. Nitekim grozny kelimesinin “yüce, güçlü, tehdit saçı” gibi anlamları da bulunmaktadır. İlber Ortaylı, “Süleymân and Ivan: Two Autocrats of Eastern Europe”, *Süleymân the Second and His Time*, Ed. Halil İnalçık, Cemal Kafadar, The Isis Press, İstanbul 1933, s. 208 Bu kelimenin kullanımı Rusya tarihinde erken dönemlerinde dahi karşımıza çıkmaktadır. 1299-1325 yılları arasında Tver Büyük Knezi Dmitriy Mihayloviç'in “groznie oçı” yani dehşetli gözler lakabıyla anıldığı bilinmektedir. Aynı ibarenin, 1321-1345 yıllarda Yaroslav knezi olan Vasiliy Davidoviç için kullanıldığı görülmektedir. Marc Szeftel, “The Epithet Groznyj in Historical Perspective”, *The Religious World of Russian Culture*, Ed. Andrew Blane, De Gruyter Mouton, Berlin-Boston 1975, s. 102. Groza kelimesi ise esasında “fırtına, felaket” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca “tehlikeli, dehşet verici, korkutucu, cezalandırıcı” gibi yan anlamlara sahiptir. Dolayısıyla makalemizde bu çağırışımı en iyi yansıtabilecek “dehşet” kelimesi tercih edilmiştir.

⁹² Peresvetov'un adalet ve dehşet temalarının merkezinde Osmanlı devlet yapısı yer almaktadır. IV. İvan'a sunduğu önerilerinde Osmanlı'nın idari mekanizması örnek alınmıştır. Bu açıdan Peresvetov, Osmanlı ülkesinde adaletli ve dehşetli yönetimin, idarenin merkezinde olduğuna dikkat çekmektedir. Peresvetov'un eserlerinde Osmanlı Devleti imajı için bkz. Mustafa Kuzuoğlu, *Osmanlı Yönetim Tarzının Rusya'ya Tatbik Çabası: XVI. Yüzyılda Rusya'da Hukuk, Reformlar ve Osmanlı Etkisi*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

⁹³ *Soçineniya İ. Peresvetova*, s. 176, 181, *BLRD*, tom 9, s. 441.

⁹⁴ *Soçineniya İ. Peresvetova*, s. 175-176; *BLDR*, tom 9, s. 441.

⁹⁵ *Soçineniya İ. Peresvetova*, s. 174; *BLDR*, tom 9, s. 439.

anlaşılacağı üzere adaletin sağlanması ve devletin iyi bir şekilde idaresi için dehşetli, korkutucu bir yöntem gereklidir. Peresvetov'un ideal hükümdarı Fatih Sultan Mehmed, haksız yargılama yapan ve rüşvet alan bir kadının derisini yüzdürmüş ve bu derinin üzerine “Böyle bir dehşet saçmadan ülkede adalet sağlanamaz. Bir hükümdarın ülkesinde adaleti sağlaması, suçlu ise en sevdiği insanı bile bağışlamaması demektir. Dehşetin olmadığı hükümdarlık, dizginsiz at gibidir” cümlelerinin yazılmasını, akabinde bu derilerin mahkeme binasına çiviyle çakılmasını emretmiştir.⁹⁶ Peresvetov'a göre IV. İvan yönetiminin de bu şekilde olması gerekir. Dolayısıyla yazar, adaleti sağlamanın ancak güçlü ve korku uyandıran bir otoriteyle mümkün olacağını savunur ve bu yönüyle Rus otokrasisinin fikri dayanaklarından birini oluşturur.

Peresvetov'un en belirgin vurgusu olan dehşet, evvela soylu kesimlerin üzerine odaklanmıştır. Nitekim Plehanov'un deyişiyle Peresvetov, “asilzadelere tüm kalbiyle nefret duymaktadır.”⁹⁷ Ona göre Bizans İmparatorluğu'nu yıkıma götürenler de Bizanslı asilzadeler sınıfı ile sorumsuz zenginlerdir.⁹⁸ Her türlü devletin başına gelecek tüm kötülüklerin müsebbibi liyakatsiz bir şekilde atanan, sorumsuz ve sadakatsizce güçlenen soylu kesimdir. *Çar Konstantin Menkıbesi* (Skazanie o Tsare Konstantine) adlı eseri, onun bu iddiasını kanıtlamak için kaleme aldığı metindir. Bu anlatıya göre Konstantin'in yüce bir kudreti bulunmaktaydı. Güneşin altındaki hiçbir şey onun kılından kurtulamazdı. Oysa onun soyluları, adaletsiz ve liyakatsiz yönetimleriyle Tanrı'nın gazabını Konstantinopolis'in üzerine çekmişler ve imparatorluğun yıkımına sebep olmuşlardı.⁹⁹

Peresvetov'un soyluların suistimallerine yönelik bu endişesi, IV. İvan'a sunduğu risalelerde açık bir şekilde belli oluyordu. Bilhassa Büyük Arzuhal'de Rus soylularının devleti nasıl sömürdüklerini dile getirdi. Bu kimseler zenginleşip tembelleşiyorlar, düşmanlara karşı cesaretsiz, savaş için isteksiz davranıyorlardı. Gösteriş ve zevk-ü sefa içerisinde yaşıyorlar, devleti ise yoksulluğa sürüklüyorlardı.¹⁰⁰ Dolayısıyla Peresvetov, asilzadelerin gereğinden fazla nüfuz sahibi olmasına şiddetle karşı çıkmaktaydı. Ona göre adaletin ve ideal yönetimin tesis edilebilmesi adına asilzadelere merhamet göstermemek zaruriydi. Hükümdar, kanunsuzluktan ve adaletsizlikten kaçınmalı ve hizmetkârlarına dahi acımasız ve dehşetli olmalıydı.¹⁰¹ Zira dehşet, devletin ileri gelenlerinin ve danışmanların despotizmini engellerdi.¹⁰² Plehanov, devlet idaresine dair bu sert fikrin Oприçnina terörünün biraz öncesinde ortaya çıkmasına dikkat çekmiştir. Hatta araştırmacıya göre IV. İvan'ın kendi boyarlarına karşı terörü, dönemin ruhuna uygun olup Rus halkının belli kesimlerinin fikirlerine karşılık gelmiştir.¹⁰³

⁹⁶ Soçineniya İ. Peresvetova, s. 152-155; Altan Aykut, “İvan Peresvetov ve ‘Sultan Mehmed Menkıbesi’”, *Belleten*, C. XLVI, S. 184, 1982, s. 875.

⁹⁷ Plehanov, s. 154. Zimin haklı olarak, Peresvetov'u her türlü soyluluğun düşmanı olarak nitelendirmenin doğru olmadığını iddia eder. Peresvetov, devlet idaresindeki hiyerarşiyi kabul etmektedir; ancak devlet vazifelerinde soyluluğa dayalı değil; hizmet, cesaret, liyakat temelli atamaların yapılması gerektiğini savunmuştur. A. A. Zimin, *İ. S. Peresvetov i ego Sovremenniki; Oçerki po İstorii Russkoy Obşestvenno-Političeskoj Mıslı Seredinı XVI. veka*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1958, s. 351.

⁹⁸ Serkan Acar, “Rus Nokta-i Nazarından İdeal Bir Hükümdar Örneği Olarak Fatih Sultan Mehmed”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 2, 2019, s. 17.

⁹⁹ Plehanov, s. 154.

¹⁰⁰ Soçineniya İ. Peresvetova, s. 174-175; *BLRD*, tom 9, s. 439.

¹⁰¹ T. V. Mihaylova, “K Semantičeskoj Dinamike Političeskih Simbolov: Tsarskaya ‘Groza’ v Russkoy Publitičeskoj XVI. Veka”, *Vestnik Krasnoyarskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo Universiteta İm. V. P. Astafeva*, No 1, 2011, s. 166.

¹⁰² Bogatyrev, s. 64.

¹⁰³ Plehanov, s. 156-157.

Peresvetov'un konumuz açısından en önemli tavsiyeleri, merkezileşmiş bir siyasi yapıya ilişkin pratik önerileridir.¹⁰⁴ IV. İvan'a somut ve açıklayıcı bir dille adeta siyasi bir ders verirken, yerel yönetim, yargı teşkilatı ve ekonomik meselelerde merkezi bir devlet anlayışını salık vermiştir. Her şeyden önce Peresvetov, *kormlenie*¹⁰⁵ ve taşra valiliği sisteminin kaldırılmasını ve merkezi bir ekonominin kurulmasını önerir.¹⁰⁶ Zira bu iki kurum, vergilerin merkeze aktarılmasını engelleyerek Çarlığın ekonomik gelişimine ket vurmaktadır. Bu hususta Fatih Sultan Mehmed, her ne kadar hak inanca sahip olmasa da Tanrı'nın hoşnut olduğu işleri yapmıştır. Ülkesinde büyük bir adalet düzeni kurmuş, güvenilir kadılar tayin etmiş ve onlara hazineden maaş bağlamıştır. Bu maaşları bizzat devlet hazinesinde toplamıştır. Bir bölgeyi idare eden görevliler,¹⁰⁷ yine hazineden resmi kayıtlara göre maaş almıştır. Ona göre IV. İvan'ın da yapması gereken budur. Güçlü bir hükümdarın, tüm devletinden elde ettiği geliri merkezi bir hazinede toplaması ve askerleri ile idari personellerini bu hazineden beslemesi gerekir.¹⁰⁸ Dolayısıyla Peresvetov'un önerdiği sistem, merkeze bağlı yerel yönetimlerin ve daimî ordunun bulunduğu mutlakiyetçi bir idaredir.¹⁰⁹

Hamburg'un belirttiği üzere Peresvetov'un reform projesi, üç temel noktadan oluşmaktadır: merkezi, aktif ve rüşvetten arındırılmış vergi sistemi, merkezi yönetim tarafından atanan maaşlı yargıçlardan müteşekkil adil bir yargı sistemi ve merkeze bağlı, askeri ruha sahip daimî bir ordu.¹¹⁰ Bu yönüyle Peresvetov, Rus yazın hayatında, merkezileşmiş bir devlet yapısının ayrıntılarına dair ilk sistematik önerileri sunan yazar olmuştur. Mutlak otoriteye dayalı, merkezileşmiş ve askerî-bürokratik bir devlet yapısının yalnızca ideal değil, aynı zamanda gerekli olduğunu gözler önüne sermiştir.

Araştırmacılar, Peresvetov'un bu fikriyatını farklı şekillerde yorumlamıştır. Zimin'e göre Peresvetov, merkezileşmiş bir *dvoryan*¹¹¹ monarşisinin müdafisidir. Dolayısıyla yazar, hükümdar

¹⁰⁴ Peresvetov'un pratik önerilerinde, dönemin bir diğer yazarı olan Daniil Zatoçnik'in etkisi izlenebilmektedir. Peresvetov, devlet başkanının niteliği, yönetim biçiminin örgütlenmesi, büyük kneze bağlı tek bir ordunun kurulması gibi bir dizi siyasal ve hukuki meselelerin çözümünde Daniil Zatoçnik'e benzer yollar önermektedir. Zolotuhina, Vlasova, s. 13.

¹⁰⁵ Kiev ve Moskova knezliklerinde devlet görevlilerinin geçimlerini sağlamak için aldıkları bir tür ödeme biçimidir. Vazifelerini merkezden uzakta yürüten görevlilerin ihtiyaçlarının karşılanması kormleniye sistemi aracılığıyla sağlanmıştır. Bu sistemde yerel halkın, bu görevlilere yiyecek, içecek, barınak sağlama ve onların vazifeleri boyunca her türlü ihtiyacını karşılama yükümlülüğü bulunmaktadır. Görevlilerin geçimini sağlamak üzere ortaya çıkan bu yöntem, başlangıçta işlevsel olmasına rağmen, zamanla zararlı bir hüviyete bürünmüştür. M. A. Dyakonov, "Kormlenie", *Entsiklopedičeskij Slovar Brokgauza i Efrona*, Tom XVI, Tipolitografiya İ. A. Efrona, Sankt Peterburg 1895, s. 266-267; Ferdinand Feldbrugge, *A History of Russian Law; From Ancient Times to Council Code (Ulozhenie) of Tsar Aleksei Mikhailovich of 1649*, Brill, Boston 2017, s. 1031.

¹⁰⁶ Kuskov, s. 208-209; Plehanov, s. 162; *İstoriya Političeskih i Pravovih Učenij*, s. 257.

¹⁰⁷ Moskova Knezliği'nde bu tür kimseler Namestnik ve volostel olarak bilinirler.

¹⁰⁸ *Soçineniya İ. Peresvetova*, s. 174-175; *BLDR*, Tom 9, s. 437-439.

¹⁰⁹ Gamze Öksüz, "XVI. Yüzyıl Rus Edebiyatında "Fatih Sultan Mehmet Menkıbesi", *Akademik Bakış*, C. VI, S. 12, 2013, s. 335.

¹¹⁰ Hamburg, s. 67

¹¹¹ Boyarlardan daha alt soyluluk sınıfına mensup kimselere verilen isimdir. Diğer bir deyişle Moskova hiyerarşisinde alt soyluluk sınıfını tanımlar. Nüfuzunu yitirmiş boyar ailelerinin bireyleri bu unvanı alabilirler. Boyarlar ile aralarındaki temel fark, boyarlar, votçına yani babadan kalma yurtluklara sahip olabilirler iken dvoryanların bu toprakları elde edememesidir. XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sayıları artışa geçse de hala boyar ve boyar oğlanı (deti boyarskie) sınıfının altında kalmaya devam etmişlerdir. Zira boyarlar ve boyar oğlanları votçına ve kormlenie haklarına sahipken, dvoryan sınıfı üyeleri ise geçici ve zorunlu hizmete dayanan pomestye sahibi olabilmişlerdir. "Dvoryanstvo", *Entsiklopedičeskij Slovar Brokgauza i Efrona*, Tom X, Tipolitografiya İ. A. Efrona, Sankt Peterburg 1893, s. 203-204; Pipes, *Russia Under Old Regime*, s. 92.

merkezli bir mutlakiyetçilikten değil, belirleyici olanın dvoryan sınıfının olduğu bir mutlakiyetçilikten yanadır.¹¹² Çerepnin de bu görüşe destek verse de literatürde bu görüş ön plana çıkmamış; Peresvetov'un sınırsız bir mutlakiyetçilikten yana olduğuna dair yorumlar yaygınlaşmıştır.¹¹³ Her halükârda sıkı bir otokrasinin müdafisi olan Peresvetov'u yalnızca bu yönüyle değerlendirmek yetersiz kalır. Speranskiy, Peresvetov'u mutlakiyetçi olarak nitelendirmekle birlikte, onun mutlakiyetçiliğini; hukukun üstünlüğü, liyakat ve yetenek, yasa önünde eşitlik gibi demokratik bir mutlakiyetçilik olarak yorumlamıştır. Bu açıdan Peresvetov'un fikirlerini, aydınlanmacı mutlakiyet şeklinde değerlendirmiştir.¹¹⁴ Serkan Acar, Peresvetov'un ideal devlet düzenin, "bilge ve filozof hükümdarlar tarafından idare edilen otokratik siyasi teşekkül" olduğuna dikkat çekmiştir.¹¹⁵ Bu vurgu mühimdir. Nitekim IV. İvan'a önerilerinde müellif, sıklıkla bilgelik, felsefi derinlik hususuna dikkat çekmektedir. Rus hükümdarına örnek gösterdiği Fatih Sultan Mehmed'in bilge ve filozof kişiliğini sıklıkla dile getirmiştir.

Dolayısıyla merkezi ve otokratik bir yönetim, Peresvetov fikriyatının yapı taşıdır. Rus *publitsistika* türünü ilk defa seküler unsurlarla tanıştıran bu mütefekkir, Rus siyaset felsefesinde otokrasinin ilk büyük müdafilerinden biri olmuştur.

Valaam Söylevi (Valaamskaya Beseda): İlimli Dehşet

Valaam Keramet Sahiplerinin Söylevi (Beseda Valaamskih Çudotvortsev) olarak da bilinen Valaam Söylevi, XVI. yüzyıl Rus *publitsistika* geleneğinin mühim eserlerinden biridir. Anonim bir eser olan Söylev,¹¹⁶ en genel şekliyle dönemin kritik meselelerinden olan kilise ve manastır toprak mülkiyeti hususuna odaklanmıştır.¹¹⁷ Muhteviyatı iman, mülkiyet ve iktidar gibi kavramlar etrafında şekillenmektedir. En belirgin özelliği, *mülkiyetsizciler* fraksiyonu fikriyatının bir ürünü olmasında yatmaktadır. Bir diğer deyişle, manastırların toprak sahibi olmasına, keşişlerin yeminlerini ihlal edip dünyevi çıkarlar peşinde koşmasına karşı çıkmasıdır.¹¹⁸ Bu açıdan, 1551 yılında icra edilen Stoglav Konsili'ne hazırlık amacıyla, manastır topraklarının kamulaştırılması projesi çerçevesinde ortaya çıktığı varsayılmaktadır.¹¹⁹ Moiseyeva'ya göre yazar, kilise ve toprak

¹¹² Zimin, *İ. S. Peresvetov*, s. 349.

¹¹³ Zolotuhina, Vlasova, s. 22.

¹¹⁴ Speranskiy, s. 502.

¹¹⁵ Acar, s. 16.

¹¹⁶ Metnin yazarı ve tarihlendirilmesi hususunda fikir ayrılıkları mevcuttur. Yazarın bir keşiş olduğu iddiası mevcuttur. Metnin muhteviyatında kiliselerin ve manastırların toprak mülkiyetine karşıtlık bulunduğu için bazı yazarlar eseri Vassian Patrikeyev'e atfetmişlerdir. Onun dışında Andruşev Manastırı Başrahibi Adrian ve Gennadiy Lyubimskiy'in kaleminden çıktığına dair görüşler de bulunmaktadır. Kimi araştırmacılar, eserin yazılış tarihinin XVI. yüzyılın ikinci yarısında olabileceğini fark etmişler, dolayısıyla Patrikeyev yazarlığını reddetmişlerdir. Buna karşın XVI. yüzyılın ilk yarısında yazıldığını savunan müellifler de bulunmaktadır. Zimin ise XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılın başlarını işaret etmiştir. Dolayısıyla bu eserin müellifi ve yazılış tarihi açısından muhtelif iddialar bulunmakta, söz konusu hususlara ilişkin kesin bir çıkarım yapılamamaktadır. A. A. Zimin, "Beseda Valaamskih Çudotvortsev' Kak Pamyatnik Pozdnego Nestyajatelstva", *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturi*, No 11, 1955, s. 198-201; G. N. Moiseyeva, *Valaamskaya Beseda; Pamyatnik Russkoy Publitsistiki Seredinı XVI veka*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1958, s. 101; İ. Ya. Froyanov, "Valaamskaya Beseda' v Religiozno-Političeskih Sporah Seredinı XVI Veka", *Vestnik Udmurtskogo Universiteta*, No 7, 2006, s. 78; T. V. Bulanina, "Valaamskaya Beseda", *Slovar Knjnikov i Knjnosti Drevney Rusi*, Vıp. 2, Çast 1, Red. D. S. Lihaçev, İzdatelstvo Nauka, Leningrad 1988, s. 104.

¹¹⁷ Bulanina, s. 104.

¹¹⁸ Zimin, "Beseda Valaamskih", s. 205.

¹¹⁹ Froyanov, s. 79.

mülkiyetine karşı çıkararak bu konuda çıkarı olan dvoryan sınıfının sözcüsü olarak hareket etmiştir.¹²⁰

İdeolojik anlamda yazarın savunduğu temel fikir, hükümdarlığın tanrı tarafından onaylandığı ve bu sebeple hükümdara itaatin zaruri olduğu fikridir. Eserinin başlangıcında, “Rus çarlarına ve büyük knezlerine itaat ve ihsan ediniz, her şeyde onlara danışınız; onlar için Tanrı’ya dualarda bulununuz” şeklinde salık vermiştir. Hatta müellif, hükümdarlar uğruna gerektiğinde can vermenin dahi gerekli olduğunu dile getirir. Nitekim onlar Tanrı tarafından seçilmiş ve yetki verilmiş kimselerdir. Bu yüzden hükümdarlar, tüm tebaası için sorumlu olacak, mahşer günü hesap vereceklerdir. İyi bir Hristiyan’ın ise bu kimselere itaat etmesi zaruridir.¹²¹ Dolayısıyla yazar, çarlık iktidarına değinirken onu mutlak, itaat edilmesi gereken bir güç olarak işaret etmiştir.¹²² Bu açıdan Valaam Söylevi’nin teması, Yosif Volotskiy’in Aydınlatıcı adlı eseriyle benzerlik göstermektedir. Her iki eserde de hükümdarın ilahi doğası vurgulanmış ve dünyevi iktidarın ilahi kökeninden dolayı hükümdarlara itaat zaruri kılınmıştır. Fakat onu Yosif Volotskiy’den ayıran mühim bir unsur bulunmaktadır. Yosif Volotskiy, din adamların toprak mülkiyeti edinimini savunurken, Söylev’in yazarı bunu şiddetle reddetmiştir. Müellif oldukça net ifadelerle hükümdarların, keşişlere köyler ve mülkler bağışlamasının uygun ve övülmeye layık olmadığını dile getirmiştir. Dahası yazar, keşişlere mülkiyet bahşeden hükümdarları eleştirmektedir. Ona göre böyle bir iş yapan hükümdarlar, kendi başlarına hükümdarlık sürdüremezler; kendilerine Tanrı tarafından verilmiş olanı, sanki yabancılara teslim edermişçesine keşişlere verirler.¹²³

Söylev’in yazarını otokrasi fikrine yakınlaştıran bir diğer unsur, dehşetli ve korkutucu bir idarenin gerekli olduğuna dair vurgularında yatmaktadır. Bu açıdan tıpkı Peresvetov gibi, hükümdarın dehşet ile hükmetmesi gerektiğini söyler. Bilhassa bu dehşetin, Hristiyanlık ilkelerini yerine getirmek için Ortodoks inancına mensup kimselere uygulanması gerekir.¹²⁴ Zira böyle bir dehşet olmazsa, insanlar dini vazifelerini dahi yerine getirmezler. Nitekim müellife göre Tanrı, insanı özgür yaratmamıştır; eğer öyle olsaydı, dünyevi otoriteler tesis edilmezdi. Bu açıdan yazar, Tanrı’nın monarşik ve otokratik yönetimleri, insanın içindeki kötülükle mücadele amacıyla yarattığını savunur; toplumsal düzen, ancak hükümdarın dehşetli ve korkutucu yönetimiyle sağlanabilir.¹²⁵ Bir diğer deyişle hükümdarlar ve otoriter siyasi teşekküller, insanları dizginlemek ve ruhların kurtuluşunu sağlamak adına Tanrı’nın takdiriyle oluşmuştur.¹²⁶ Dolayısıyla tebaanın itaati ve hükümdarın dehşeti gereklidir.

Mevzu bahis dehşetli, korkutucu bir yönetim olduğunda müellifin Peresvetov fikriyatı ile yakınlaştığı görülmektedir. Ancak bu konuda temel bir ayrımın yapılması gerekir. Söylev yazarı,

¹²⁰ Moiseyeva, s. 101.

¹²¹ Moiseyeva, s. 161-162.

¹²² Plehanov, s. 172.

¹²³ Moiseyeva, s. 162-163.

¹²⁴ Szeftel, “The Epithet Groznyj”, s. 106.

¹²⁵ N. V. Asanov, “Raskol i İdeologii ‘Styajateley’ i Ustanovlenie İnstituta Opriçnını (k 450-Letiya Sobitiya)”, *Problemnyy Analiz i Gosudarstvennoe Upravlençeskie Proektirovanie: Politologiya, Ekonomika, Pravo*, Tom VIII, No 4, 2015, s. 99.

¹²⁶ Söylev’de sunulan fikirler, tıpkı Yosif Volotskiy örneğinde olduğu gibi, Thomas Aquinas ile benzerlik taşımaktadır. Bilindiği üzere Thomas Aquinas, en iyi yönetim biçimi olarak monarşiyi işaret etmişti. Bu düşüncesinin arka planında yatan unsurlardan biri, devletin ve hukukun insanların kötücül eylemlerini terbiye edebilme yetisiydi. Müellif, ahlaksız ve erdemsizliğe yatkın olanların zor ve korku yoluyla dizginlenmelerini de savunmuştu. Dolayısıyla Aquinas’a göre hükümdarın mutlak otoritesinin ve korku veren bir gücünün bulunması gerekliydi. Ahmet Cevizci, *Ortaçağ Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul 2023, s. 525-527.

bu hususta *ılımlı dehşet* (smirennaya groza)¹²⁷ kavramını kullanmaktadır; Söylev’de temel alınan dehşet, ılımlı dehşettir. Bu kavramın birçok yönü bulunmaktadır. Evvela hükümdarın her meselede yetkin kimselere ve dini metinlere danışması anlamına gelmektedir. Esasen bu durum, yazarın siyasi görüşünü de yansıtmaktadır. Kimi araştırmacılar yazarın, boyar meclisi ve boyar aristokrasisiyle birlikte var olan bir mutlakiyet anlayışını savunduğunu öne sürmüşlerdir. Diğer bir deyişle yazar, aristokratik monarşinin müdafisi olarak görülmüştür.¹²⁸

İlmlı dehşet kavramının, dolayısıyla eserdeki fikriyatın bir diğer yönü, hükümdarın merhametli ve adaletli yönetimine uzanır. Yazara göre hükümdar, halktan toplayacağı vergileri merhametli bir şekilde tahsis etmelidir. Yalnızca vergi hususunda değil, idareyi ilgilendirecek her hususta merhametli işler yapmalıdır. Bilhassa bu merhameti, knezleriyle, boyarlarıyla ve halkıyla dayanışma içerisinde olarak uygulamalıdır.¹²⁹ Hükümdar, bu merhametiyle, dehşetini birlikte muhafaza etmelidir. İlmlı dehşeti sayesinde, adaleti gözetmeli, halkının ve bilhassa ruhbanların dini vazifelerini yerine getirmelerini sağlamalıdır.¹³⁰ Dolayısıyla Çerepnin’in vurguladığı üzere onun dehşeti, öfke ve şiddete değil, merhamet ve adalete odaklanmaktadır.¹³¹

Söylev’in yazarı, dünyevi iktidarın dünyevi kişiler ve kurumlarda kalması gerektiğini öne sürmüştür. Bir diğer deyişle, iktidarın sahipleri, çarlar, knezler, boyarlar ve bunların kurumlarıdır. Dolayısıyla ruhban sınıfının dünyevi iktidar meselelerine karışmasına karşı çıkmıştır. “Tanrı, hükümdarlara devletini, şehirlerini ve kasabalarını, keşişlerle değil; knezlerle, boyarlarla ve halkıyla birlikte yönetmesini emretmiştir” diye yazar.¹³² Zira müellif için hükümdarın iktidarı, zaten ilahi kökenlidir. İnsani tüm konularda hükümdar sorumluluk sahibidir. Hatta hükümdar, bu sebeple “samoderjets” ünvanını taşıyabilir. Ancak bu otokratik iktidarın paylaşılmasına yönelik dvoryan sınıfını ön plana çıkarır. Zira yazar, manastırların toprak sahibi olmasına karşı çıkarken, toprağa dayalı mülkiyet hakkının askeri hizmetlerde bulunan dvoryan sınıfına ait olması gerektiğini dile getirir.¹³³ Dolayısıyla yazar, keşişlerin iktidardan uzak olmasını savunurken, dvoryan sınıfı başta olmak üzere devlet görevlilerinin katılımını desteklemektedir. Öte yandan dvoryan sınıfının ön plana çıkarılması mühimdir. Nitekim yazarın, askeri hizmet sınıfına önem verdiğini göstermektedir. Bu durum da yazarı, İvan Peresvetov ile yakınlaştıran hususlardan biridir. Bu açıdan Söylev müellifinin, tıpkı Peresvetov gibi, dvoryan sınıfının ideologlarından biri olarak değerlendirilmesi mümkündür.

Söylev’de öne sürülen fikirlerin Peresvetov’un tasavvur ettiği iktidarla benzerliği muhtelif araştırmacılar tarafından sıklıkla vurgulanmıştır. Buna karşın aralarında bazı temel farklar da

¹²⁷ “Smirennaya groza” kavramını Türkçeye uyarlamak, söz konusu eseri irdelerken karşılaştığımız temel sorunlardan biriydi. Bilindiği üzere “smirennıy” kelimesi modern Rusçada “alçakgönüllü, mütevazı, tevekkel” anlamlarına gelmektedir. Bu açıdan ilk bakışta “mütevazı dehşet” yahut “alçakgönüllü dehşet” tercümesi uygun görünmektedir. Fakat söz konusu kullanım, bazı belirsizlikleri beraberinde getirmektedir. Bu noktada modern Rusçadaki “smirnıy”, yani “sakin, uysal, yumuşak başlı” sıfatını kullanmak daha münasiptir. Keza “smirenıe” kelimesinin kökeni olarak eski Rusçadaki “smeriti” (yumuşatmak, hafifletmek) fiili kelimesi işaret edilmiştir. Öte yandan “smirennıy” sıfatının da bu kökten geldiği düşünülmektedir. M. Fasmer, “Smirennıy”, *Etimologičeskiy Slovar Russkogo Yazıka*, Tom. III, Per. O. N. Trubaçev, Progress, Moskva 1987, s. 688-689. Dolayısıyla bu çeviride, modern Rusçadaki “smirennıy” değil, “smirnıy” kelimesi kullanılmıştır. Anlamın daha açık olması adına ise bu kelime, “ılımlı” şeklinde tercüme edilmiştir. Kanaatimizce “ılımlı dehşet” kalıbı, Söylev yazarının fikriyatını yansıtabilecek bir çeviridir.

¹²⁸ Bogatyrev, s. 65; Plehanov, s. 172-173; Zimin, “Beseda Valaamskih”, s. 205-206; Froyanov, s. 84-85.

¹²⁹ Moiseyeva, s. 162.

¹³⁰ Moiseyeva, s. 174.

¹³¹ L. V. Çerepnin, *Zemskie Sobori Russkogo Gosudarstva v XVI-XVII vv.*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1978, s. 93.

¹³² Moiseyeva, s. 163.

¹³³ Moiseyeva, s. 93, 101, 162-163; Zimin, “Beseda Valaamskih”, s. 206.

bulunmaktadır. Nitekim Peresvetov'un daha seküler ve radikal bir tarafta yer aldığını belirtmek gerekir. Zira Söylev'de dini tonların hâkim olduğu görülür. Öte yandan Peresvetov, otokrasinin nasıl uygulanacağına dair pratik önerilerde bulunurken, Söylev'in yazarı bu konuda herhangi bir ayrıntıya değinmemiştir. Bu açıdan Peresvetov'un otokrasi müdaafası, Söylev müellifinden daha ilerici bir hüviyettir.¹³⁴

Neticede Valaam Söylevi hem otokratik iktidara sempatiyle yaklaşan hem de onu belirli ölçüden sınırlandıran bir fikriyatı benimsemektedir. Söz konusu eser hakkında kapsamlı çalışmasında Moiseyeva, müellifin bu çok yönlü görüşlerini değerlendirmiş ve en nihayetinde yazarın, güçlü, otokrat bir hükümdar portresi çizildiğini ve hükümdar otoritesinin sıkı sıkıya desteklediğini dile getirmiştir.¹³⁵ Bunun yanı sıra yazarın ılımlı bir tutum sergilediği göz önünde bulundurulmalıdır. Zira müellif, bir taraftan hükümdar otoritesinin gerekliliğine vurgu yapılırken, diğer yandan hükümdarın yardımcılarıyla sıkı sıkıya danışma içerisinde olmasına önem verilmiştir. Dehşetli ve korkutucu yönetim ön plana çıkartırken, merhamete dair zaruriyeti de dile getirmiştir. Dolayısıyla Söylev'de savunulan otokrasi fikri, merhamet, adalet, danışma, devlet idaresine katılım gibi unsurların birleşimiyle inşa edilen dengeleyici bir otokrasi fikridir.

SONUÇ

XVI. yüzyıl Rus politik düşüncesinde sıklıkla karşımıza çıkan otokrasi düşüncesi, esasında XV. yüzyılda vuku bulan bazı siyasi hadiselerin neticesinde oluşmuştu. Floransa Konsili'nin Katolik-Ortodoks birliği kararı ve İstanbul'un fethi, Ortodoks Hristiyanlığın nüfuzunu bir hayli azaltmıştı. Altın Orda Devleti hakimiyetinden kurtulmayı başaran Moskova Knezliği, iç ve dış politikasında kendi inkişafını hissediyordu. Gelişen siyasi yapının aynı zamanda fikri dayanaklarının geliştirilmesi; iktidarın meşruiyetine dair yeni temellerin atılması gerekiyordu. Dolayısıyla XV. yüzyılda gerçekleşen siyasi hadiseler, Moskova Knezliği'ni yeni bir kimlik arayışına itmişti. Öte yandan Bizans'ın düşüşünün akabinde Moskova, Ortodoksluğun tek savunucusu haline gelmişti. III. İvan devr-i saltanatında merkezileşme çabaları sürerken, Rus edebiyatında da bu eğilim hissedildi. Rus ruhban sınıfı, Ortodoks inancının korunması adına Moskova Knezliği'nin ilahi meşruiyetine dair teoriler ortaya attı. Söz konusu dönemde üçüncü Roma nazariyesi, Ortodoks inancın hamiliği, hükümdarın ilahi ve siyasi kökenleri gibi birçok fikir Moskova'nın tarihsel rolünün ve meşruiyetinin oluşturulmasına yol açtı. Bilhassa bu fikirler, XVI. yüzyılda artışa geçen Rus otokrasisine ilişkin düşüncelerin zeminini hazırladılar. Bu açıdan Rus otokrasisinin tarihsel zorunluluk ilkesi, Ortodoks tebaanın hamiliği gibi fikirler XV. yüzyıl Rus edebi geleneğinde oluşturuldu.

XVI. yüzyıl Moskova'sında şekillenen otokratik yapı, yalnızca siyasi gelişmelere değil aynı zamanda bu süreci meşrulaştırmaya çalışan ideolojik yaklaşımlara da dayanmaktaydı. XVI. yüzyılın Rus müellifleri, önceki yüzyıldan miras kalan edebi geleneğin tesiriyle otokratik yönetim ve hükümdar tasavvuruna ilişkin muhtelif fikirler öne sürdüler. Moskova'nın kimlik arayışı doğrultusunda ortaya çıkan fikri unsurlar, ilahi meşruiyet söyleminden bürokratik reform önerilerine dek uzanan çok sesli bir zenginlik meydana getirdi. Yeni ideolojinin oluşumdaki ana kaynaklar ise Hristiyanlık öğretileri ve Bizans emperyal geleneğiydi. Dönem müelliflerinin çoğu, dünyevi iktidarın temellerini teolojik kaynaklarda aradılar ve bu iktidara dair meşruiyet yine Ortodoks gelenekleri çerçevesinde yaratıldı. Dünyevi iktidarın temeline ise Rus hükümdarı yerleştirildi. Bu açıdan XVI. yüzyıl Rus yazarları, otokrat Rus hükümdarına dair müşterek bir tasvir inşa etmeye özen gösterdiler. Neticede hükümdar merkezli, dini ve seküler unsurlarla

¹³⁴ Zimin, "Beseda Valaamskih", s. 208.

¹³⁵ Moiseyeva, s. 100.

bezenmiş bir otokrazi ideolojisi oluştu. Rus hükümdarları, yalnızca siyasi erk sahibi yöneticiler olarak değil, aynı zamanda Tanrı'nın yeryüzündeki vekili olarak kabul edildiler; böylece otokratik iktidar, kutsal bir vazife edinerek meşrulaştırılmaya çalışıldı.

Siyasi iradenin kutsallaştırılmasının yanı sıra kendinden ve tüm tebaasından sorumlu olan hükümdara belirli vazifeler biçilmişti. Her şeyden önce ideal hükümdarın temel gayesi adaletin temin edilmesini sağlamaktı. Yukarıda sıklıkla belirtildiği üzere, XVI. yüzyıl Rus edebiyatında sıklıkla karşımıza çıkan kavram, adaletti. Diğer bir deyişle adalet temasının işlenmesi, XV-XVI. yüzyıl Rus edebiyatının karakteristik özelliği haline gelmişti. Öte yandan araştırmacıların birçoğu, Rus otokrazisinin temellerine dair yorumlarında dış siyasetteki bazı unsurları baz almışlardı. Rus monarşisinin yahut otokrazisinin kökenleri, ilahi ve siyasi olmak üzere iki ana yönelim üzerinden açıklanmaya çalışılmıştı. Örneğin Moskova ideolojisinin temelinde Üçüncü Roma nazariyesi, imparatorluk ideali, Ortodoks tebaanın hamiliği ve hükümdarın ilahi kökeni gibi unsurların yer aldığı öne sürülmekteydi. Kanaatimizce, bu nispeten geniş perspektifte yapılan bakış açılarına bir unsurun daha eklenmesi gerekir. İktidarın doğasına dair kalem oynatan Rus müelliflerin adalet teması üzerinde bu denli fazla durması, Moskova otokrazisinin ilahi ve siyasi temellerinin haricinde, toplumsal dayanağının da oluşturulmaya çalışıldığını göstermektedir. Yani Üçüncü Roma nazariyesi, Ortodoksluğun korunması, emperyal gayeler gibi unsurlara, sosyal adalet kaygısı da eklenmelidir. Böylelikle Üçüncü Roma nazariyesi, Ortodoksluğun hamiliği gibi fikirlerle uluslararası meşruiyet kazanmaya çalışan Rus otokrazisi, iç dinamiklerde de adalet eksenile toplumsal rıza ve itaati pekiştirmeye çalışmıştır.

Son olarak literatürde, XVI. yüzyılda olgunlaşan Rus otokrazisi fikriyatını ekseriyetle Mülkiyetçiler hizbine atfetmeye yönelik bir eğilim bulunmaktadır. Yosif Volotskiy'in iktidara ilişkin bu tür düşüncelerinin oldukça mühim olduğu bilinmektedir. Buna karşın otokratik fikriyatın seküler müellifler tarafından da paylaşıldığı düşünülebilir. Peresvetov'un evrak-ı metrukesi bunun göstergesidir. Öte yandan XV. yüzyılın mühim eserlerinden olan ve otokratik yönetime dair belirli unsurlar barındıran *Drakula Hikayesi* (Povest o Drakule) de bunun bir örneğidir. Nitekim bu hikâyenin yazarının, dönemin sapkın çevrelerinden olan Fyodor Kuritsın olduğuna ilişkin ikna edici kanıtlar bulunmaktadır. Dolayısıyla Rus otokrazisinin şekillenmesini yalnızca Yosif Volotskiy ve takipçileriyle ilişkilendirmek doğru değildir. Bunun yerine, dini ve seküler çevrelerin ortak ürünü olduğunu iddia etmek daha munasiptir.

Kısacası edebiyatta ilahi meşruiyetten seküler reform önerilerine dek uzanan bu çok sesli miras, Moskova otokrazisinin hem ideolojik hem de kurumsal temelini atılmasını sağlamıştır. Çalışmamızın sınırlarını bir hayli aşacağı için bu makalede ele alınmayan Zosima ile Filofey'in teolojik misyonu Rus otokrazisinin ilahi temellerine dair mühim bir yeri işgal etmiştir. Yosif Volotskiy'nin teolojik otorite savunusu, Valaam Söylevi'nin otokraziye dengeli tutumu ve İvan Peresvetov'un adalet ve liyakat temelli dehşet anlayışı, XVI. yüzyıl Rus otokrazisinin fikri temelini çok katmanlı biçimde beslemiştir. Bu üç yaklaşımın da birleştiği nokta, hükümdarın merkezi ve üstün konumunun kabulüdür. Yosif Volotskiy ve Söylev'in yazarı, bu konumun kaynağını Tanrı'nın takdirine dayandırmıştır; oysa Peresvetov'un dayanağı seküler bir zemin üzerine inşa edilmiştir. Zira müellif, iktidarın meşruiyetini ilahi kaynaklarda aramamış; bu meşruiyete adalet, liyakat, refah gibi dünyevi unsurlar üzerinden yaklaşmıştır. Dolayısıyla çalışmamızda Rus otokrazisinin ilahi, dünyevi ve sosyal olmak üzere üç kaynağının olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer bir deyişle Rus otokrazisinin fikri temelleri, teolojik kutsiyet, tarihsel zorunluluk, sosyal adalet ilkelerinden beslenmiştir. Bu üç unsura dair sentez, yalnızca bir iktidar tasavvuru olarak kalmamış, sonraki asırlarda da Rus emperyal geleneğinin ve otokrazisinin nüvesi haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

- “Caesaropapism”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Ed. Alexandr P. Kazhdan, Vol I, Oxford University Press, New York 1991, s. 364-365.
- “Dvoryanstvo”, *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Efrona*, Tom X, Tipolitografiya İ. A. Efrona, Sankt Peterburg 1893, s. 203-218
- “Judaizers”, *The Oxford Dictionary of the Christian Church Third Edition*, Ed. E. A. Livingstone, Oxford, 1907, s. 907.
- Acar, Serkan, “Rus Nokta-i Nazarından İdeal Bir Hükümdar Örneği Olarak Fatih Sultan Mehmed”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. IV, S. 2, 2019, s. 1-22.
- Alekseyev, A. İ., *Pod Znakom Kontsa Vremen; Očerki Russkoy Religioznosti Kontsa XIV- Naçala XVI. vv.*, İzdatelstvo Aleteyya, Sankt Peterburg 2002.
- Alekseyev, A. İ., *Soçineniya İosifa Volotskogo v Kontekste Polemiki 1480-1510-x gg.*, Rossiyskaya Natsionalnaya Biblioteka, Sankt Peterburg 2010.
- Asanov, N. V., “Raskol i İdeologii ‘Styajateley’ i Ustanovlenie İnstituta Opriçninı (k 450-Letiyu Sobitiya)”, *Problemnyy Analiz i Gosudarstvennoe Upravlençeskoe Proektirovanie: Politologiya, Ekonomika, Pravo*, Tom VIII, No 4, 2015, s. 118-126.
- Aykut, Altan, “İvan Peresvetov ve ‘Sultan Mehmed Menkıbesi’”, *Belleten*, C. XLVI, S. 184, Ankara 1982, s. 861-882.
- Berdyaev, Nicolas, *The Russian Idea*, The Macmillan Company, New York 1948.
- Biblioteka Literaturı Drevney Rusi*, Tom 9, Red. D. S. Lihaçev, L. A. Dmitriev, A. A. Alekseyev, N. V. Ponırko, Nauka, Sankt Peterburg 2006.
- Bodin, J., *The Six Bookes of Commonweale*, Trans. Richard Knolles, Londra 1606.
- Bogatyrev, Sergei, *The Sovereign and His Counsellors; Ritualised Consultations in Muscovite Political Culture, 1350s-1570s*, Gummerus Printing, Helsinki 2000.
- Bondarenko, V. İ., “İosif Volotskiy: Apologet ili Kritik Samoderjavnoy Vlasti Velikogo Knyazya?”, *İzvestiya Vuzov; Severo-Kavkazskiy Region*, No 4, 2010, s. 64-69.
- Budovnits, İ. U., *Russkaya Publitsistika XVI Veka*, Red. B. D. Grekov, Akademii Nauk Soyuzs SSSR, Moskva 1947.
- Bulanina, T. V., “Valaamskaya Beseda”, *Slovar Knijnikov i Knijnosti Drevney Rusi*, Vip. II, Çast 1, Red. D. S. Lihaçev, İzdatelstvo Nauka, Leningrad 1988, s. 104-105.
- Cevizci, Ahmet, *Ortaçağ Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul 2023.
- Çerepnin, L. V., *Zemskie Sobori Russkogo Gosudarstva v XVI-XVII vv.*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1978.
- Çetin, Samet Burhan, “İngiliz Seyyah ve Diplomat Sör Jerome Horsey’in Rusya ve Doğu Avrupa’daki Seyahatleri”, *Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2025, s. 1-16.
- Dyakonov, M. A., “Holopstvo”, *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Efrona*, Tom XXXVIIa, Tipolitografiya İ. A. Efrona, Sankt Peterburg 1903, s. 531-535.
- Dyakonov, M. A., “Kormlenie”, *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Efrona*, Tom XVI, Tipolitografiya İ. A. Efrona, Sankt Peterburg 1895, s. 266-267.
- Dyakonov, M. A., *Vlast Moskovskih Gosudarey; Očerki iz İstorii Politicheskih İdey Drevney Rusi do Kontsa XVI veka*, Tipografiya İ. N. Skorohodova, Sankt Peterburg 1880.
- Fasmer, M., “Smirenniy”, *Etimologičeskiy Slovar Russkogo Yazıka*, Tom. III, Per. O. N. Trubaçev, Progress, Moskva 1987, s. 688-689.
- Feldbrugge, Ferdinand, *A History of Russian Law; From Ancient Times to Council Code (Ulozhenie) of Tsar Aleksei Mikhailovich of 1649*, Brill, Boston 2017.
- Filyuşkin, A. İ., “Termin ‘Tsar’ i ‘Tsarstvo’ na Rusi”, *Voprosı İstorii*, No. 8, 1997, s. 144-149.
- Fletcher, Giles, *Russia at the Close of the Sixteenth Century*, Ed. Edward A. Bond, The Hakluyt Society, London 1856, s. 26, 54;

- Froyanov, İ. Ya., “‘Valaamskaya Beseda’ v Religiozno-Političeskikh Sporah Seredinı XVI Veka”, *Vestnik Udmurtskogo Universiteta*, No 7, 2006, s. 78-98.
- Goldfrank, David M., “The Deep Origins of ‘Tsar-Muchitel’: A Nagging Problem of Muscovite Political Theory”, *Russian History*, Vol. XXXII, No. 3/4, 2005, s. 341-354.
- Hamburg, Gary M., *Russia’s Path Toward Enlightenment; Faith, Politics, and Reasons 1500-1801*, Yale University Press, London 2016.
- Hellie, Richard, “Thoughts on the Absence of Elite Resistance in Muscovy”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. I, No. 1, 2000, s. 5-20.
- Hellie, Richard, “Why did the Muscovite Elite Not Rebel?”, *Russian History*, Vol. XXV, No 1/2, 1998, s. 155-162.
- Hellie, Richard, *Enserfment and Military Change in Muscovy*, The University of Chicago Press, Chicago-London 1971.
- Henry III, Patrick, “A Mirror for Justinian: the Ekthesis of Agapetus Diaconus”, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, Vol. VIII, No. 4, 1967, s. 281-308.
- Herberstein, Sigismund Von, *Notes Upon Russia: Being a Translation of the Earliest Account of that Country*, Vol. I, Ed. R. H. Major, The Hakluyt Society, London 1851.
- İstoriya Političeskikh i Pravovih Učeniy; Učebnik dlya Vuzov, Red. V. S. Nersesyants, İzdatelstvo Norma, Moskva 2004.
- Keenan, Edward L., “Muscovite Political Folkways”, *The Russian Review*, Vol. XLV, No. 2, 1986, s. 115-181.
- Kivelson, Valerie A., “On Words, Sources, and Historical Method: Which Truth about Muscovy?”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. III, No. 3, 2002, s. 487-499.
- Kojaev, M. M., “Kategoriya Vlasti Soglasno Kontseptsii ‘Moskva-Tretiy Rim’”, *İzvestiya TulGU; Gumanitarnie Nauki*, No. 2, 2009, s. 13-23.
- Kollmann, Nancy Shields, “Muscovite Political Culture”, *A Companion to Russian History*, Ed. Abbott Gleason, Blackwell Publishing, Oxford 2009, s. 87-104.
- Kovalenskiy, M., *Moskovskaya Političeskaya Literatura XVI Veka*, Knigoizdatelstvo Tipo-Litografiya Energiya, Sankt Peterburg 1914.
- Kuskov, V. V., *İstoriya Drevnerusskoy Literaturi*, Vısşaya Şkola, Moskva 2003.
- Lurye, Ya. S., “Gerasim Popovka”, *Slovar Knjnikov i Knjnosti Drevney Rusi*, Vıp. II, Çast I, Red. D. S. Lihačev, İzdatelstvo Nauka, Leningrad 1988, s. 149-150.
- Lurye, Ya. S., “İosif Volotskiy kak Publitsist i Obşestvenniy Deyatel”, *Poslaniya İosifa Volotskogo*, Red. A. A. Zimin, Ya. S. Lurye, İzdatelstvo Akademii Nauk, Moskva-Leningrad 1959, s. 19-97.
- Madariaga, Isabel de, “Autocracy and Sovereignty”, *Canadian-American Slavic Studies*, Vol. XVI, No. 3-4, 1982, s. 369-387.
- Mihaylova, T. V., “K Semantičeskoy Dinamike Političeskikh Simbolov: Tsarskaya ‘Groza’ v Russkoy Publitsistike XVI. Veka”, *Vestnik Krasnoyarskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo Universiteta İm. V. P. Astafeva*, No 1, 2011, s. 165-169.
- Miller, David B., “The Orthodox Church”, *The Cambridge History of Russia*, Ed. Maureen Perrie, Vol. I, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 338-359.
- Moiseyeva, G. N., *Valaamskaya Beseda; Pamyatnik Russkoy Publitsistiki Seredinı XVI veka*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1958.
- Olearius, Adam, *The Travels of Olearius in Seventeenth-Century Russia*, Trans. and ed. Samuel H. Baron, Stanford University Press, California 1967.
- Ortaylı, İlber, “Süleymân and Ivan: Two Autocrats of Eastern Europe”, *Süleymân the Second and His Time*, Ed. Halil İnalçık, Cemal Kafadar, The Isis Press, İstanbul 1933.

- Öksüz, Gamze, "XVI. Yüzyıl Rus Edebiyatında "Fatih Sultan Mehmet Menkıbesi", *Akademik Bakış*, C. VI, S. 12, 2013, s. 333-346.
- Pamyatniki Literaturı Drevney Rusi: Vtoraya Polovina XV Veka*, Vıp. V, İzdatelstvo 'Hudojestvennaya Literatura', Moskova 1982.
- Pipes, Richard, *Russia Under Old Regime*, Charles Scribner's Sons, New York 1974.
- Pipes, Richard, *Russian Conservatism and Its Critics; A Study in Political Culture*, Yale University Press, New Heaven-London 2005.
- Plehanov, G. V., *Soçineniya: İstoriya Russkoy Obşestvennoy Mıslı*, Tom XX, Red. D. Ryazanov, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Moskva 1925.
- Poe, Marshall, "The Truth about Muscovy", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. III, No. 3, 2002, s. 473-486.
- Poslaniya İosifa Volotskogo*, Podg. A. A. Zimin-Ya. S. Lurye, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1959.
- Radu, Gabriela, "The Ruler's Virtues in the Ekthesis of Agapetus Diaconus", *Teologia*, No 3, 2022, s. 90-99.
- Raeff, Marc, "An Early Theorist of Absolutism: Joseph of Volokolamsk", *The American Slavic and East European Review*, Vol. VIII, No 2, 1949, s. 77-89.
- Rowland, Daniel, "Did Muscovite Literary Ideology Place Limits on the Power of the Tsar (1540s-1660s)?", *The Russian Review*, Vol XLIX, No 2, 1990, s. 125-155.
- Russkaya Sotsialno-Politiçeskaya Mısl XI-XVII vekov; Hrestomatiya*, Red. A. A. Şirinyants, S. V. Perevezentsev, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskva 2011.
- Schulz, Fritz, "Bracton on Kingship", *The English Historical Review*, Vol. LX, No. 237, 1945, s. 136-176.
- Soçineniya İ. Peresvetova*, Sost. A. A. Zimin, Red. D. S. Lihaçev, İzdatesltvo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1956.
- Soldat, Cornelia, "The Limits of Muscovite Autocracy. The Relations between the Grand Prince and the Boyars in the Light of İosif Volotskii's 'Prosvetitel'", *Cahiers du Monde Russe*, Vol. XLVI, No 1/2, 2005, s. 265-276.
- Speranskiy, M. N., *İstoriya Drevney Russkoy Literaturı*, Tipo-Litografiya T-va İ. N. Kuşnerev, Moskva 1914.
- Staden, Heinrich Von, *Korkunç İvan Zamanında Rusya*, Çev. Serkan Acar-Gülşah Hasgüçmen, Selenge Yayınları, İstanbul 2016.
- Szeftel, Marc, "Joseph Volotsky's Political Ideas in a New Historical Perspective", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. XIII, H. 1, 1965, s. 19-29.
- Szeftel, Marc, "The Epithet Groznyj in Historical Perspective", *The Religious World of Russian Culture*, Ed. Andrew Blane, De Gruyter Mouton, Berlin-Boston 1975, s. 101-116.
- The Moscovia of Antonio Possevino SJ.*, Trans. Hugh F. Graham, University of Pittsburgh, Pittsburgh 1977.
- Utechin, S. V., *Russian Political Thought; A Concise History*, Frederick A. Praeger, New York 1963.
- Valdenberg, V. E., *Drevnerusskie Uçeniya o Predelah Tsarskoy Vlasti; Oçerki Russkoy Politiçeskoy Literaturı ot Vladimira Svyatogo do Kontsa XVII veka*, İzdatelskiy Dom 'Territoriya Buduşego', Moskva 2006.
- Vernadsky, George, "The Heresy of Judaizers and the Policies of Ivan III of Moscow", *Speculum*, Vol. VIII, No. 4, s. 436-454.
- Volotskiy, İosif, *Prosvetitel*, Red. O. A. Platonov, İnstitut Russkoy Tsivilizatsii, Moskva 2001.
- Yurganov, A. L., *Kategorii Russkoy Srednevekovoy Kulturi*, MİROS, Moskva 1998.
- Zamalejev, A. F., *Filosofskaya Mısl v Srednevekovoy Rusi (XI-XVI vv.)*, Red. M. G. Makarova, İzdatelstvo Nauka, Leningrad 1987.

- Zimin, A. A., “‘Beseda Valaamskih Çudotvortsev’ Kak Pamyatnik Pozdnego Nestyajatelstva”, *Trudy Otdela Drevnerusskoy Literaturi*, No 11, 1955, s. 198-208.
- Zimin, A. A., “O Politiçeskoy Doktrine İosifa Volotskogo”, *Trudy Otdela Drevne-Russkoy Literaturi*, No 9, 1953, s. 159-177.
- Zimin, A. A., *İ. S. Peresvetov i ego Sovremenniki; Oçerki po İstorii Russkoy Obşestvenno-Politiçeskoy Mıslı Seredinı XVI. veka*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1958.
- Zolotuhina, N. M., Vlasova, T. V., “Politiçeskie İdealı Oteçestvennih Mısliteley XI- Naçala XVII. vv”, *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta MVD Rossii*, No. 4 (100), 2023, s. 10-30.